

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ցեղաստանություն. վկայություններ, նոթեր, հուշագրություն

Alma Johansson

A PEOPLE IN EXILE
one year from the Armenians' history

Альма Юханссон

НАРОД В ИЗГНАНИИ
Один год из истории армян

Ալմա Յոհանսոն

ԱՔՍՈՐՅԱԼ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ
մեկ տարի հայոց դասնությունից

Մենագրությունը երաժշտավորվել է հրասարակման
Հայոց ցեղաստղանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի կողմից

Գիրքը հրասարակվում է Ջևան Չելոյանցի մեկենասությամբ
The book is publishing by the support of Jevan Cheloyants
Книга издается при содействии Джевана Челоянца

Թարգմանությունը Եվեդեբենից՝
Լատւա Դաուն Սինսայանի

ՀՏԴ 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (27)
3 769

Ալմա Յոհանսոն
3 769 Մխորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց դասնությունից. –
Եր.: Հայոց ցեղաստղանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008. 148 էջ:

խմբագիրներ. Գ. Դեմոյան, Ս. Մանուկյան, Է. Դանեղյան
ժամբողջակարգ. Գ. Դեմոյան, Է. Դանեղյան, Գ. Սանուկյան
գրաֆիկական նախագծում. Գ. Սանուկյան

ԳՄԴ 63. 3 (27)

ISBN 978-99941-963-5-7
©Հայոց ցեղաստղանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008

Գաստրիմք տղարան, Երևան

ETT FOLK I LANDSFLYKT

ETT ÅR UR ARMENIERNAS HISTORIA

AV

ALMA JOHANSSON

STOCKHOLM
KVINNLIKA MISSIONS ARBETARE

Եթե որևէ մեկը «հրեավոր» բառով բնութագրի Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. դեղինը՝ դա, իրոք, ճշմարիտ կլինի: Մանրամասների մեջ մտնելու հարկ չկա: Հայոց ցեղասպանության մասին ողջ աշխարհին է հայտնի: Պատմական հետազոտություններ են արվում Թուրքիայից դուրս գտնվող գիտնականների, նաև՝ արհեստագործական վարձակալության մեջ բնակվող թուրքերի կողմից: Փաստագրական նյութ դարձնակող նոր հրատարակությունները շարունակաբար Երջանառության մեջ կդրվեն աղագայում:

Առանձնահատուկ աղբյուրներ են՝ դեղինի վայրերից վկայությունները: Օսմանյան Թուրքիայում այդ ժամանակ աշխատող լոկ մի քանի օտարագրիներ էին կարող դեղինի ակամաստեսները լինել: Նրանցից ոմանի դիվանագետներ էին, մյուսները՝ գործարար մարդիկ և շահ փնտրող միսիոներներ: Չեկոցագրերն ուղարկվում էին կառավարություններ, լրատվության միջոցներին, և սեղեկավարությունը սարածվում էր ողջ աշխարհով մեկ: Թուրքերի մտադրությունը՝ գաղտնի դաշտի իրենց նդասակադրումը, որդես այդդիսին, ձախողվեց: [ԱՄՆ] նախագահ Հերբերթ Հուվերը նույն է իր հուշագրության մեջ, որ «Հայաստան» անվանումը ամերիկացիների ուժադրության կենտրոնում էր և ամերիկյան դրոշմակալին հայտնի էր՝ համարյա հավասարազոր «Անգլիա» անվանմանը:

Ներկա փաստագրական գրույկը գրել է Եվդոնի միսիոներ Ալմա Յոհանսոնը (1880-1974): Այլ նմանօրինակ զեկոցագրերից առավել հիշատակվում է Յոհանսոնին՝ հենց իր առանձնահատուկ կենդանի, առաջին ձեռքից, վավերագրականության դասձառով: Օրինակ՝ նա նկարագրում է, թե ինչպես՝ մանկասան տեխսաները հանձնվել էին թուրք սղային, և բոլոր նրանք սղանվել էին:

Եվդոնիների միսիոներական կազմակերպության աշխատակցուհի Յոհանսոնը Հայաստան էր ուղարկվել դեռ 1901 թվին և մնացել էր այնտեղ մինչև 1915թ. դեկտեմբեր: Նա խնամում էր հայ ողբերին՝

գերմանական մանկասանը: Երբ դաշտերում բռնկվեց, քիսոնեական փոխամասնությունների դեմ գազանություններն ուժգնացան, և Յոհանսոնն այդ հանցագործությունների վկան դարձավ: 1910-1915թթ. նա Արևմտյան Հայաստանի Մուս ֆաղաֆում էր, ուր աշխատում էր նորվեգուհի միսիոներ Բորդի Բյորնի հետ: Նրա սղավորությունները նույնպես հետագայում հրատարակվեցին Սկանդինավիայում:

1923 թվականին Յոհանսոնը սեղավորվեց Մալոնիկ, ուր ավելի քան երկու հարյուր հայ կանանց համար արհեստանոց հիմնադրվեց: Նա նաև Կառլիլաոսում (Հունաստան) մանկաղարսեզ և սարական դրոշմ հիմնեց:

1997 թվականին Երևանում կազմակերպվեց հուշ-երեկո՝ նվիրված Ալմա Յոհանսոնին: 2005 թվին Հայոց ցեղասղանության 90-ամյակի աղթով մի խումբ Եվդոնիայեր այցելեցին Սոնկոլմի արվարձանում գտնվող Սկոլագիւրհուրդեն գերեզմանասում՝ Ալմա Յոհանսոնի Երիմին, որդեսզի հիշեն սարսափելի դեղինը և իրենց հարզանի սուրբ մասուցեն միսիոներուհու Երմին:

Այս գրի վերահրատարակումը հենց այդ նդասակն է հետաղնդում:

Օկե Գաուն
վասակալոր դրոշետոր
Սոնկոլմի համալսարան

Men under de år som gått sedan dess har Saloniki blivit återuppbyggt och detta byggande pågår alltjämt. Därvid måste hyddor och barackvarter försvinna. At de grekiska flyktingarna har man byggt byar runt om i landet, där dessa få sig plats anvisade. När en grekisk flykting får sin hydda nedriven, då står redan ett nytt hem färdigt för honom, eller han har åtminstone fått sig plats anvisad att bygga på. Men för armenierna blir allt annorlunda. Om de också skulle ha pengar, så kunna de såsom främlingar ej få rätt att äga grund. Och flertalet av dem kunna ej tänka på möjligheten av att

Barackläger.

Այնա Յոնահանուն ԱՔՍՈՐՅԱԼ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ ՄԵԿ ՏԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Սոնկոլմ, 1930 թ.

Շվեդ կանանց միսիոներական շարժում

Նախաբան

Շվեդ կանանց միսիոներական շարժման¹ ակտիվիստ օրհորդ Այնա Յոնահանունը աշխատել է Թուրքահայաստանի հայերի բռնություն 1901 թվականից: Այս նոթերում նա դասնում է նահասակ ժողովրդին վիճակված սարսափելի փորձությունների մասին: Նա ականատեսն է եղել զարհուրելի իրադարձությունների, հայերի հետ կիսել նրանց ցավն ու սանջանքները: Այդ մասին մանրամասն՝ 1914-1915թթ. դասերազմական սարիներին վերաբերող էջերում: Ասված օրհորդ Յոնահանունին լուրջ միսիոներական գործունեության կոչեց երբ նա ընդամենը 21 տարեկան էր: Մայչե գերմանական միսիոներական դրոշմը մեկ տարի սովորելուց հետո, «արյան և արցունքի երկրի» ֆրիսոնյաների միջավայրում նա առաջին տարիներն անցկացրեց դանիացի միսիոներուհի, բուժույր Քրիստա Համմերի հետ, որը ղեկավարում էր գերմանական Deutscher Hilfsbund առաջնության հովանու ներքո գործող Մեգրեի (Կիլիկիա) դանիական որբանոցը:²

1910-1915թթ. օրհորդ Յոնահանունը նորվեգացի միսիոներուհի օր. Բոդիլ Բյորնի հետ անցկացրեց Մուսում: Այդ ժամանակ, երբ հորիզոնում ամողեր էին կուսակվում, իսկ Արևելքում իրավիճակը սրվում էր օրեցօր, այս երկու միսիոներուհիները աշխատում էին աներևակայելի ծանր դայանաներում: Deutscher Hilfsbund կազմակերպության՝ հայ երեխաների համար հիմնած որբանոցում նրանք ողջ անհրաժեշտ աշխատանքը կատարում էին իրոք՝ հեռուությամբ ու ինքնագոհողությամբ:

1915թ. դեկտեմբերին, իր ցեսածների հետևանքով, բազմաթիվ սարսափելի աղբյուրներից հետո, ինչի մասին, մասնավորապես, խոսվում է սուրև, Յոնահանունը վերադարձավ Շվեդիա: Նրա աղբյուրները լավագույնս նկարագրված են իր իսկ խոսքերում. «Վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո դեռ երկու-երեք

¹ Կազմակերպությունը՝ Շվեդ կանանց բարոզական ընկերություն անունով հիմնվել է 1895թ. Սոնկոլմում, Ֆրեդրիկ Համմերի և կոմսուհի Ջիզբիլ Քուրթի ջանքերով:

² Խոսքը Մեգրեի ֆաղափում հիմնված դանիական «Էմմաուս» որբանոցի մասին է, որի սեղադրությունը Քուրթը բյուրիմացաբար համարում է Կիլիկիան:

սարի շարունակ այն միտքը, որ ղեկավար է շարունակել աղբյուրը, դարձել էր համարյա անհանելի: Մինչ օրս ժամանակ առ ժամանակ ես սանջվում եմ այն մտքից, թե ինչն է ես այն ժամանակ տուն չվերադարձա բոլորի հետ և, որ ինձ բողբոջին գրեթե մենակ»:

Մենք բոլորս, ով հանդիպում էր ղեկավարությանը և սեղանահանությունից հետո Շվեդիա վերադարձած Ալմա Յոհանսոնին, երբեք չենք մոռանա, սառադակներից ֆարագած նրա այդ սանջահար դիմագծերը, նրա անարցունք աչքերի արտահայտությունը... Երկար ժամանակ չէր կարողանում խոսել ամենաձանձրի՝ իր փոքրիկ որդու կյանքի ճակատագրի մասին: Ենթադրությամբ և բռնությամբ, բարձրաստիճան սոցիալի սված «դասվի խոսուով», փոքրիկներին դուրս հանեցին ու, ինչդեպ մոռալով սարկոզ գառնուկների, սարսան սոցալի՝ մահվան ընդառաջ: Միակ հանգամանքը, որ կարող էր մեղմել անասելի ողբով լի արտասուքը, դա գիտակցումն էր, որ երեխաները Քրիստոսի մոտ են՝ մանուկ նահատակները դրախտում դաժանված են բոլոր սանջաններից:

1920 թվին Ալմա Յոհանսոնը, դանիացի կանանց միսիոներական շարժման³ ներկայացուցիչ ինչպես Գրյունհագենի հետ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որ փորձի վերադառնալ Կիլիկիա, որ հալածանքներից փրկված հայերն օգնության կարիք ունեին: Բայց թուրքական իշխանություններն արդեն արգելել էին ամեն ինչի միսիոներական գործունեությունը. նրանք չէին ցանկանում իրենց հանցագործության վկաններն ունենալ: Փլասակներ, ավերված գյուղեր, անադատներով ձգվող ճանապարհներ՝ ճամփեզրին արևից այրված մարդկային ոսկորներով, այս վայրերում ինչպես ունեցած սարսափելի ողբերգության լուսկերը հրեշտակով կերտվել ակնհայտ էր: Հազարավոր բխտոնյաներ այնտեղ սանջամահ էին լինում, ինչդեպ իրենց եղբայրները՝ Եփրատի ափերին, գետ, որ սկսեցել էր արյունից և մինչ օրս սև է սարսափելի հիշողություններից...

Օրիորդ Յոհանսոնը կրկին սկսեց աշխատել հայ գաղթականների օգնություն, այս անգամ՝ Կոստանդնուպոլիս արվարձաններում, նախ՝ Մաքրիսյոյում, աղա և՛ Սկյուսարում: Այն բանից հետո, երբ Շվեդ կանանց միսիոներական շարժումն իր գործունեությունն առնչեց ամերիկյան խոսք «Near East Relief» նախաձեռնությանը ծառայության հետ, որն աշխատում էր Մերձավոր Արևելքի կարիքավորների օգնություն, մեզ առաջարկեցին ուղարկել օր. Յոհանսոնին Սալոնիկ, Հունաստան, որտեղ ամերիկացիներն օգնության կայան ունեին, և որտեղ նա կարող էր օգնել սառադակներին ու համասեղել այդ աշխատանքը միսիոներական գործունեության հետ:

Երբ ամերիկացիներն ավարտեցին աշխատանքը և հետ կանչեցին իրենց աշխատակիցներին, Շվեդ կանանց միսիոներական շարժումը 1924 թվականից Սալոնիկում լքվելով ինձնուրույն գործունեություն սկսեց վարել: Ալմա Յո-

հանսոնը կիրառում է աշխատանքի իր երեսնամյա հարուստ փորձը, սիրով, հավասարաշունչությամբ ու ջանասիրությամբ աշխատում այրիների ու որբերի, չհավորների, անօթևանների ու դժբախտների օգնություն:

Միսիոներների արհեստագործական արհեստանոցներում այրիները և երիտասարդ աղջիկները հնարավորություն են ստանում իրենք վասակել իրենց աղբյուրի միջոցները: Գեղեցիկ ձեռագործերը, որ լավագույն աղագույցն են գեղարվեստական ասեղագործության մեջ հայ կանանց բարձր վարդեսության, ուղարկվում են Շվեդիա՝ վաճառքի, ուր դրանք մեծ գնահատանքի են արժանանում և վաճառվում են երկրով մեկ: Աղահովել գաղթականներին, որ նրանք իրենք վասակեն իրենց հացը հանադատության՝ դա արդեն լավագույն օգնություն է:

Մնացյալ հայ փոքրիկները դաստիարակվում ու կրթվում են բխտոնեական դպրոցներում: Մենք հուսով ենք, որ ժամանակի ընթացքում նրանք ևս կկարողանան վասակել և հոգալ իրենց աղբյուրը: (Յուրաքանչյուր աշակերտի խնամքի համար նախատեսվում է տարեկան 30 կրոն):

Եկեք խորհն երախագիտությամբ աջակցենք մեր հայկական միսիոներտի Ալմա Յոհանսոնին այն բանի համար, որ նա մեզ՝ Շվեդ կանանց, ներկայացնում է Հունաստանի հայերի օգնություն: Եկեք աջակցենք նրան իր՝ հոգասար, սիրով լի գործունեության մեջ, աջակցենք մեր աղոթքներով, նվիրատվություններով և մեր մեծական ու հավասարիմ օժանդակությամբ շարունակենք օգնել այն ժողովրդին, որին նա նվիրել է իր ծառայությունը, իր ողջ կյանքը: Նվիրել է այն բխտոնյա ժողովրդին, ում թվառ փրկակար մեր մեջ արթնացնում է եղբայրական սեր, գրասրություն:

Չիզիդ Քուր

³ Դանիացի ինչպես միությունը հիմնվել է 1900թ.: Այն իր գործունեությունը շարունակել է մինչև 1980թ.: Այս կազմակերպության նախաձեռնությամբ Օսմանյան կայսրություն ուղարկված միսիոներտիները հայադատաս մեծ աշխատանք ծավալեցին Խարբերում, Մուսուլ, Վանում, Մարաշում, Ուրֆայում, Կ. Պոլսում: 1920 թ.-ից նրանցից բաժանված շարունակեցին իրենց գործունեությունը Հունաստանում, Միսիոնում և Լիբանանում:

* Բառնուտի Չիզիդ Քուրը եղել է Կանանց միսիոներական շարժման առաջին սեփականներից (ծան. բարգմանի):

Ասված իր ողորմածությամբ մեզ շնորհել է ինչդեպ մոռանալու, այնդպես էլ հիշելու կարողություն: Մեզ սրված է գթասրություն՝ մոռանալու դաժան հալածանքների ու հուսահատության ժամանակները, կամ, գոնե, սարիների ընթացքում ցավը մեղմանում է: Այլապես մեզանից շատերն ինչդեպ տիտի կարողանային ուժ գտնել կյանքը շարունակելու համար:

Սակայն այժմ ես ուզում եմ, որդեգիր մեր հիճոգությունը դառնա մի ազգի սառադալից դասնության որոշ բեկորներ, դասնություն՝ գրված արյունով ու արցունքով:

Պատերազմական սարիների հիճոգությունն աստիճանաբար սկսում է խամրել. սակայն շատերի համար, ով ակնբախտեմ աղբյուր է այդ սարիների սարսափը, սև գեթի մման, որի խուլ աղմուկի մեջ մշտապես լսելի կլինեն սառադալների հոգեվարժի հառաչանքները, կոպահողանքի այդ սարիների հիճոգությունը:

Այստեղ ես կդասման միայն այն, ինչին ինքս եմ ականատես եղել: Առ այսօր հնարավոր չէ հասկանալ, թե ինչդեպ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև թուրքերի կողմից անաղմուկ բնաջնջվեց մի ժողովուրդ:

Փոքր Ասիայում, ուր մենք աղբյուր էինք այդ ժամանակ, ոչ ոք փոքր ինչ դասկերացում չուներ, թե ինչ է կասարվում մեծ աշխարհում: Այդ դասառավ Եվրոպայում դասերազմի հայտարարումը և Թուրքիայում գործադալի որոնքին, ինչդեպ անդրադարձ դարձ երկնում:

Մենք՝ Մուսուլման աշխարհը երեք փոքր-միջիններուհիներս, այդ ժամանակ՝ ամառային արձակուրդներին, զննվում էինք սարբեր վայրերում և այն, որ կարողացանք տեսնել վերադառնալ, ուղղակի հրաշ է: Ամեն ինչ միանգամից օրջվեց ու վերածվեց ֆառսի: Չեմ կարող նկարագրել ուրախությունս, երբ կիզիչ արևի սակ վեց օր ձիով ճամփորդությունից հետո տեսնում վերադարձա և մերունց ողջ-առողջ գաս:

Ու թեև Թուրքիան անմիջապես ռազմական գործողությունների մեջ չմտավ, բայց գործադալի առաջին իսկ օրերից դրությունը, մի կողմից՝ բռնությունների,

մյուս կողմից՝ անօրինությունների դասառավ, ուղղակի անհանելի դարձավ:

Երկրի կենտրոնական օրջաններում ինչդեպ երկրագործության, այնդպես էլ արհեստների ու առևտրի բնագավառներում աշխատած մեծ մասը հայերն էին:

Չինվորական ծառայությունից կարելի էր խուսափել փրկագին վճարելով, և բոլորը, ինչդեպ հայերը, այնդպես էլ թուրքերը, սովորաբար, օգտվում էին այդ իրավունքից: Չինվորական ծառայության հավաքագրումը կասարվում էր հետևյալ կերպ. նրանք, ովքեր չէին կարողանում վճարել, ժամադրվում էին ձեռքառնելու էին՝ նույնիսկ կույրերին, խուլներին ու կաղերին: Հայերին, որդեգիր օրենք, զենք չէին տալիս: Նրանց տեղաբաշխում էին ճանապարհային և այլ շինարարական աշխատանքներ կատարող ստորաբաժանումներում, որտեղ նրանք աշխատում էին զինված ուսիկանների հսկողության ներքո: Հայ զորամասերի ավելի օրջ բանակային, քան զինվորի տղամարդկանք էին թողնում: Եթե նրանցից մեկը հիվանդ կամ ուժաստատ էր լինում, կամ էլ չէր կարող վճարել իր հրամանատարին, դաժան ծեծի էր ենթարկվում: Շատերը մահացան հյուժվածությունից ու ծեծից, մյուսներին դարձադալի գնդակահարում էին առանց որևէ դասառաջի:

Մոսուլում գերմանական հյուրաստույժ ստիղծված եղավ հետաձգել իր մեկնումը Գերմանիա և մեկ ամիս մնալ Մուսուլում: Չմայած թուրքերի նկատմամբ իր համակրանքին՝ այն, ինչին նա ականատես եղավ, չափազանց էր:

Մի անգամ նա տեսավ, թե ինչդեպ հայ զինվորները ֆաղափով մեկ ցորենի ծանր դարկեր էին տանում: Նրանց ուղեկցում էին զինված թուրք դասանիներ, որոնք զվարճանում էին՝ հրացանի կոթերով հայերին հարվածում ու արագացնում էին նրանց ֆայլերը: Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքի այս ու մյուսանստիղ այլ դեղերը զայրացրին գերմանական հյուրաստույժին. նա մի ֆանի անգամ հայերին օգնելու խնդրանքով դիմեց նահանգապետին, սակայն հերթական խնդրանքի ժամանակ թուրքերն ուղղակի հասկացրին հյուրաստույժին, որ նա այլևս անցանկալի հյուր է իրենց երկրում:

Երբ այլևս գորակոչային սարիքի զորամարտ չէր մնացել (ոմանք փրկագին էին վճարել), հերթը ծեծերին ու դասանիներին հասավ: Մի անգամ հարկավոր էր Մուսուլից դարձնել հասցնել կովկասյան ռազմաճակատ, սակայն ֆանի որ լեռներով ոչ մի ճանապարհ չկար, իսկ ձիերն ու ջորիներն օգտագործվում էին բանակում, որդեգիր գրաստ դեպ է ծառայելին մարդիկ: Բնականաբար, այդ գործը բաժին ընկավ հայերին: Բանի որ զորամարտ չէր մնացել, ստիղծված վերցրին ծեծերին ու երեխաներին: Կուզենայի նկարագրել ձեռն առջև այդ խեղճ մարդկանց, որոնց ժամադրվում կարողացել էին հավաքել գյուղերից:

Մի անգամ նահանգապետը հանդիմանեց մարդկանց նմանատիղ խմբի, բազմությունից մի ծեծումի ընկավ նա ոտները և աղաչելով ասաց. «Խղճացե՛ք, ես այլևս չեմ կարող ֆարե սալ ծանությունը»: Նահանգապետը զազազեց, ճֆակոչիկից հանեց մտրակը և սկսեց մտրակել դժբախտ ծեծումուն՝ ասելով. «Ես ձեզ խղճալ ցույց կսամ»: Ծեծումին մահացավ նա հարվածներից:

Երբ այդ հայերը գալիս էին ֆաղաֆ, նրանց լցնում էին ցախանոցները, փակում դռները՝ զրկելով օդից ու լույսից: Այդպես էլ հիվանդ նրանք մնում էին այդտեղ, մահանում էին, և նրանց այդ վիճակը ոչ ոքի հոգը չէր:

Վերջապես առաջնան համար ամեն ինչ լուրջացավ: Երբ ֆալստուս էր: Նրանք ֆալստուս էին ամանցանելի ճանադարհներով, ձյան ու սառնամանիքի դայաններում, ծանր բեռներով, 200-300 հոգանոց խմբերով, զինված հեծյալների ուղեկցությամբ: Երբ մարտիկ մեկը մյուսի հետևից ընկնում էին հոգնությունից, իսկույն վրա էր հասնում զինվորը ու սկսում էր մտախառն ընկածին: Երբեմն մարտունակ հաջողվում էր էլի մի հին մտախառնների հարվածների ներքո ֆալստուսը սակայն, ի վերջո, ընկնում էր՝ այլևս չկարողանալով ոտքի կանգնել: Հարված հրացանի կոթով և... վերջ: Նման դեպքերում երբեմն հեծյալները զվարճանում էին՝ կրակ բացելով նրանց վրա: Երեկոյան, երբ վերադառնում էին գյուղ, ուր դեռ էր գիշերահյուս, հայերին նորից փակում էին ցախանոցում, և դուռը բացվում էր միայն հաջորդ առավոտյան՝ ճանադարհը բարձրանալու համար: Օրեցօր մարտկանց թիվն ավելի ու ավելի էր նվազում: Նույնիսկ նրանցից բացվում, ում էր, ի վերջո, հասնում էին նոսրացած, անհետ կորչում էին: Քչերն էին միայն վերադառնում, բայց ի՞նչ վիճակում: Ո՛չ, նրանք միայն մահ չէին տեսել, նրանք տեսել էին մահից ավելի սարսափազդու բաներ: Ես հանդիպել եմ մարտկանց, ում էր վերադառնում էին միայն իրենց սներում մահանալու համար՝ ազատվելու ոչ միայն ֆիզիկական, այլև՝ հոգեկան սանջաններից, այն ամենից, ինչի միջոցով նրանք ստիպված էին եղել անցնել:

Հայերի նկատմամբ բռնություններն ու անօրինություններն օրեցօր ավելի էին սասկանում, և մեզ թվում էր, որ սրանից սարսափելի էլ ոչինչ լինել չի կարող: Ռազմական դրությունն իրավունք էր տալիս «կառավարությանը» բնակչությունից խլել անասուններն ու գյուղասնտեսական մթերքները, և ով կարողանում էր, օգտվում էր այդ իրավունքից: Չինվորները մնում էին սները և թալանում այն, ինչ ցանկանում էին, սղաներ խանութներից վերցնում էին այն ամենը, ինչ կկամենային իրենց կանայք: Դա, ուղղակի, օրինական թալան էր:

Այդ ամբողջ ժամանակ հայերն իրենց խաղաղ էին դառնում՝ ֆալստուսները գցելով, որ թեկուզ մեկ հայի ամենաանոցան դիմադրությունն իսկ կարող է կոտորածի դատաճառ դառնալ: Մենք՝ միսիոներներս, վախենում էինք այս ամենի մասին նամակ գրել տուն, քանի որ բոլոր նամակները խիստ զբաղվածությամբ էին ենթարկվում:

Մի անգամ ֆալստուսները մեկից, որով թուրքերն առանձնակի դաժանությամբ էին անցել, հայերին հաջողվեց եղածի մասին հաղորդագրություն ուղարկել Եվրոպա: Տվյալ գյուղի ֆահանային կանչեցին կառավարչատուն, ստիպեցին մի փաստաթուղթ ստորագրել, որով հեղհեղում էր այն ամենը, ինչը գրված էր հաղորդագրության մեջ և հայաստանում էր, որ դա «ծայրահեղ սուս է, և որ սեղի չի ունեցել այնպիսի բան, ինչը կարող է խաթարել երկու ազգերի միջև եղբայրական հարաբերությունները»: Ի՞նչ էր մնում անել ֆահանային: Ասում են, որ իսկական ղեկավարը լուրջացավ և գոհել իր կյանքը ճշմարտության համար: Այո՛, եթե դա վերաբերեք միայն իրեն, սակայն սղանալով էին,

որ փաստաթուղթը չստորագրելու դեպքում ողջ գյուղի բնակչությունը կոչնչացվի: Քահանան գիտեր, որ դա դասարկ սղանալիք չէ և ստորագրել էր: Երկու բարձր անց ստացանք եվրոպական թերթից մի հասկած, ուր վկայագրված էր վերահիշյալ փաստաթուղթը՝ որդես վառ աղագույց այն բանի, որ նախկինում ստացված հաղորդագրությունները «հայերի նողկալի ստերն են եղել»: Գյուղական ֆահանայի ասածը դեռ էր հանդիսանալու դրա վառ աղագույցը:

Մինչդեռ թուրքերը բարձրանալով էին փնտրել նորանոր աղագույցներ հայերի աղաքսամբ վարագոծի մասին:

Մի անգամ Մուսթաֆա մեհմեդյանը մի մեծ գյուղ, ուր աղագույցը ղեկավարում էր մահացել, ուղարկվեց զինվորական ջոկատ՝ «կարգ ու կանոն հաստատելու համար»: Այդպիսի «կարգ ու կանոն հաստատող» ջոկատները կազմվում էին այն զորակոչիկներից, ովքեր կաշառք էին տալիս բարձրաստիճան սղաներին, որդեսի իրենց ռազմաճակատ չուղարկեին: Նրանք կարող էին և փրկագին վճարելով լրիվ ազատվել ծառայությունից, սակայն դա ավելորդ ծախս կլինեք, և բացի այդ՝ որդես «կարգ ու կանոնի դաժնաբաններ», նրանք հնարավորություն ունեին լցնելու իրենց գրդանները:

Գալով գյուղ՝ նրանք իհարկե բնակատեղի էին գտնում: Կանայք անմիջապես սրամաղդեցին իրենց սները՝ լքելով դրանք, սակայն դառնում էին դառն չեկավ, նրանք դաժնաբաններ, որդեսի կանայք վերադառնան իրենց սները: Երբ զինվորները փորձեցին բռնություն գործադրել, կանայք սկսեցին դաժնաբանվել փայտերով և այն ամենով, ինչ ընկնում էր ձեռքները: Արյունում՝ որոշ զինվորներ վերադառնան Մուսթաֆային զեկուցագրով. «Այի-Չոնալուս՝ սեղի է ունեցել խռովություն»: Անմիջապես ուժեր ուղարկվեց՝ «խռովությունը ճնշելու» համար:

Այդ ընթացքում կանայք ու երեխաները հասցրեցին փախչել՝ թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը: Տների մի մասն այրվեց, ոչխարները և այլ անասունները բաժին ընկան զինվորներին, և այդ միջոցով նրանք մի քանի «ուրախ օրեր» անցկացրին:

Հաջորդ անգամ այդ դառնությունների ջանասիրությունն իրենց իսկ դեռ հիմար վիճակի մեջ: Եփրատի վրա նրանք կարողացան ժամանակավոր, ոչ մեծ կամուրջ: Գարուն էր, ու հորդառուս անձրևներ էին տեղում: Մի առավոտ ֆալստուսում ուժեղ իրարանցում սկսվեց. ինչ-որ մեկը զեկուցել էր, որ գիշերը հայերը դայթեցրել են կամուրջը, և հիմա բոլոր բժիշկներին ու դեղագործներին կարգադրված էր գնալ զեկուցել սուս և դարձել, թե ի՞նչ «նյութով» է դայթեցվել կամուրջը: Մթնոլորտն այնքան էր շրջվել, որ թվում էր, թե ուր էր արյունահեղություն է լինելու, սակայն կեսօրից հետո հանկարծ ամեն ինչ հանդարտվեց: Մենք չափազանց լարված սղանում էինք հետազոտման արդյունքներին, որոնք, բոլոր դեպքերում, աղագույցը ղեկավարում էր:

⁴ Գյուղ Արևմտյան Հայաստանի Բաղեի (Բիթլիս) նահանգի Մուսթաֆա գավառում:

Եվ ահա, երբ թուրքերը չափազանց զգո՞ւված սղասում էին հայերի աղսամբ ոգու այդ նոր «աղագույցին», նրանց մեջ գտնվեց խելացի մեկը, ով նկատեց, որ կամուրջը ոչ թե ղայթեցվել է, այլ ֆանդվել է գետի հորձանից: Հայերը հմուտ առաջնորդ ունեին, որն օգտագործեց իր ողջ ազդեցությունն ու ճարտասանությունը նրանց հանդարացնելու համար՝ միաժամանակ ղափառելով նրանց ոգու ուժն ու արիությունը: Նույնիսկ թուրքերի մեջ էլ նա որոշակի հարգանք էր վայելում, թուրքերը նույնիսկ ֆիչ վախենում էին նրանից, և Ես անգամ նրան գաղտնի կերպով սղանելու փորձեր են արվել: Թուրքերն իրենք էին բացեիքաց ասում, որ ֆանդի դեռ Փափազյանը հայերի մեջ է, իրենք չեն կարող ջարդեր հրահրել:

«Մենք կմորթենք նրանց, սակայն իրենք ղետս է մեզ առիթ սան կոսրած սկսելու համար», – ասում էին թուրք ղեկավարները:

* * *

Այդ սարի բծավոր սիֆի համաճարակ բռնկվեց, մարդիկ ճանճերի ղետ մահանում էին: Ես և բուժույր Բողիլն անում էինք ամեն ինչ, մարդկանց փրկելու համար, սակայն երբ խնդիրը հայերին էր վերաբերում, ավելի հեճ էր նրանց Ասծու հույսին, ֆան մարդկանց գթասրությունը հանձնել:

Երբ հիվանդների խնամքի գործը սանձնեցինք մենք, բժիշկները շուտով նկատեցին հիվանդության աճի և բուժման արդյունքի արբերությունը: Լուրդ այն մասին, որ «երբ միսիոներենք են բուժում և խնամում հիվանդներին՝ նրանք առողջանում են», արածվել էր ողջ Երջակայքում:

Ի հեճանք դրա՝ մի անգամ նահանգաղետը ողարկեց մեզ մոտ մեկին և ցանկություն հայտնեց, որ մեզանից որևէ մեկը ղետս է մեկնի Ֆարկին բուժելու սիֆով հիվանդ իր Բոջը՝ ղեղական ղաճոնյայի կնոջը: «Եթե դուք չկատարեք իմ ցանկությունը, այդ դեղումն էս էլ չեմ կատարի ձերը», – հավելեց նահանգաղետը: Նա հստակ ակնարկում էր այն մասին, որ մի ֆանի անգամ, առավել ճանր հանգամանքներում, հայերի համառ խնդրանքով մենք դիմել էինք նրան: Եվ նա, իրոք, օգնել էր մեզ:

Այդ ժամանակներում կնոջ համար Ես վսանգավոր էր ամայի վայրերով միայնակ երթելները: Բայց այն միսքը, որ դրանով մենք կարող էինք ճառայել հայ բնակչությանը՝ չէր լուր մեզ, և մենք վճռեցինք, որ մեզանից մեկն անղայման ղետս է մեկնի: Բողիլը, որ փորձառու բուժույր էր, ֆաղափ բուժառայության ղասասխանասուն էր: Ինձ ավելի հեճ էր որոշ ժամանակով բացակայել, ֆանգի դասխարակներն իրենք հեճությամբ կարող էին կատարել մանկատան աճխասանները: Այդղետ ուրեմն՝ որոշեցինք, որ էս են մեկները: Ինձ հեճ վրսահելի մեկին ունենալու համար՝ էս ինձ հեճ վերցրեցի իմ հայ սղասավորին: Քաղաֆային բժշկի հեճ մենք ճամփա ղնկանք, և մեզ ողեկցում էր մի ողջ ղինվորական ղափառախույր: Բայց ինչղիսի՞ ճանաղարհ սղիղված եղանք անցնել:

Նախ՝ վրա հասած ճնարուփ ղասճառով մենք ֆիչ էր մնում լեռներում ցրսահարվելինք: Լոկ ժամանակ առ ժամանակ էինք մենք ճանաղարհի հեճերը

գտնում, մի ֆանի անգամ էս համարյա անղուղն էի գլորվելու: Չորսղյա ճամփորղությունից հեճ մենք գլուղ հասանք: Բայց եթե էս կանխավ իմանալի ղե ինչղիսի տուն էինք մենք գալու, հաղիվ ղե վճռելի մեկները:

Հիվանդ կնոջ ամուսինը, չնայած բարճասիճան ղաճոնյա էր, բաղիս ամենախիսկական իմաստով անսաճ, կեղտոտ, անկիրք մի մահմեղական էր: Ես սղիղված էի կերակրվել այն նույն սղասով, որով կերակրում էին նա և նրա ղնկերները: Այս իրողությունն, ինքնին, արղեն իսկ ղաճ էր, բայց կերակրվել այն բանից հեճ, երբ նրանք ճեռերով էին օգսվում կերակուրից, էս արղեն ի վիճակի չէի:

Ավելի ֆան երկու Եսբաթ, գիճեր-ցերեկ էս խնամում էի նրա կնոջն ու հարևանուղում՝ ոսիկանղության սղայի կնոջը: Երբեմն ինձ հարկ էր լինում ֆնել, սակայն էս չէի համարճակվում գիճերել ուրիճ սենյակում: Միայն հիվանղի կողղին էի էս ինձ անվսանգ գղում: Եթե երբեմն համարճակվում էի ղարմ օղ Ենչել, աղա դա կարող էի անել լոկ հիվանղի ամուսնու ղնկերակղությամբ, երբ նա Երջակայում էր մի սղայի ողեկղությամբ, որի ներկայղությունն ինձ ֆիչ ղե Ես ղաճոնյանվածություն էր ներճնչում:

Օրեղոր ղաճոնյան ավելի աներեւ էր դառնում և ղարգորճ կերղով ինձ հասկացնել էր ղալիս, որ իմ՝ Մուճ վերաղառնաղու մասին խոսք լինել իսկ չի կարղո: Ինձ համակեց սարսափը, երբ նկատեցի, որ բժիճը նույնղետ համամիճ է նրան: Չանում էի չղուցաղրել իմ երկյուղը, բայց էս, իրոք, սարսափի մեջ էի:

Երկու կանայք արղեն առողջանում էին, և էս սկսեցի ղախճոտ սրսոնղյամբ լրջորեն մսածել վերաղարճի մասին: Ես Ես խոսակղություններ էի լսել ֆրիսոնյաների հանղեղ ասելղության մասին: Թուրքերը հաճույրով էին իրար ղասնում երկրի արբեր Երջաններում հայերի հանղեղ իրենց բոնղությունների մասին: Մի առավղո նրանք եկան ու ղասմեցին հարևան գլուղում կատարված ոճրագործղությունների մասին: Դա իմ համբերղյան վերջին կաթին էր:

Հոգնածղությունից, անֆուն գիճերներից հյուճված էս սկսեցի լաց լինել: Նույն ղափին ներս մսավ բժիճկ Ասսաֆը: Նրա հարցին, ղե ի՞նչ է ղասահել, ղասասխանեցի, ղե հոգնած եմ: Մակայն կանանցից մեկն ասաց, որ ինձ հուղել է հայերի հեճ կատարվածը:

Երկու օր անց էս նկատեցի, որ ինչ-որ բան է կատարվում: Տղամարղիկ իրարանցման մեջ էին, բայց ինձնից ղաֆցում էին իրողությունը: Ուճ գիճերին եկավ բժիճկն ու ասաց, որ վաղն առավղոյան ինքն ու սղան մեկները են: Իրենց հեճ նրանք որոշել էին այնֆան ղինվորներ վերցնել, որֆան կարղո են: Ինքնղոսինյան ենթաղրվում էր, որ էս ղետս է մեկներն նրանց հեճ, բայց նա այդ մասին լսել չէր ուղում: Նա ասաց, որ Եսաղում է, արագ մեկները է, ուսի էս ղետս է սղասեմ մի այլ ղասեղ առիթի: Մոռայլ հեռանկար էր ինձ սղասում...

Ես գիտեի, որ եթե այդտեղ մնայի՝ կկործանվեի: Վաղ առավոտյան ես կանչեցի իմ սղոսապուր Միխայելին: Նա ասաց. «Ոչ մի դեղում մի մնա, հավաքվիր, դասրասվիր մեկնել: Ես կխնդրեմ զինվորներին՝ մեզ համար թամբել ջորիները: Քանի որ մենք այստեղ ենք եկել բժշկի հետ, դարձ է՝ նրա հետ էլ կվերադառնանք»:

Երբ ճամփա ընկնողների մեծ մասն արդեն թամբերի վրա էին, ես հրածեռ սվեցի սանտերին: Միայն դասրոնյան ինչ-որ չէր երևում, այդդիսին էր, երևի, դայմանավորվածությունը: Այժմ հարկավոր էր հետ չընկնել, սղոսն ու բժիշկը լավ ձիեր ունեին, իսկ Միխայելին ու իմը՝ մի գույզ խղճուկ ջորիներ էին: Բայց ես դեմ է արագուցեի, որ կարող եմ ես չընկնել նրանցից: Գիտեի, որ առաջին օրը, երեկոյան, մի քանի սղամարդ մոտեցան ու սկսեցին դասմել Չեյրունի ու Վանի կոստրածի մասին: Ես քնած ձևացա, որդեսգի իմ ներկայությունը չխանգարի նրանց դասմությանը: Երևում էր, որ ուղեկիցներն ավելի քան գրգռված էին:

«Իսկ ինչդե՞ս է Մուռում»: «Դե Մուռում դեռ հանգիստ է»: Սարսափելի է լսել, թե ինչդիսի հաճույնով էին նրանք դասմում իրենց հանցագործությունների մասին: Հետագայում, ճանադարհին մենք հանդիպում էինք սարբեր մարդկանց, և, նրանցից ոմանք ենթադրում էին, որ, հնարավոր է, երկու-երեք օրից ռուսները մտնեն Մուռ: Երբ ես, վերջապես, տուն հասա ու երջանիկ էի հանդիպելով մերոնց, ասացի. «Այժմ մենք միասին կարողենք կամ միասին կմտնենք՝ Աստո կամքը թող լինի»:

Բայց մեզ առայժմ փոքր ինչ ռուսներ փամանակ էր տրված:

* * *

Գարնանը մենք սարբեր վայրերից իրականացվող սեղանահանության մասին լուրեր սկսեցինք ստանալ, բայց չգիտեինք, թե դա իրականում ինչ է նշանակում, քանի որ երկրի մյուս շրջանների հետ որևէ կապ չուներին: Նամակ գրելն անհնար էր: Այդուհանդերձ, հետզհետե մեզ սկսեցին որոշ տեղեկություններ հասնել: Թուրքական բանակի զորաջոկատների կողմից ավերված հայկական գյուղերից փախած կանայք սարսափելի բաներ էին դասմում: Շատ անգամ նրանց հետ նստած մենք ուղղակի լաց էինք լինում: Բնականաբար մենք աշխատում էինք ինչով հնարավոր է օգնել նրանց: Հաճախ ես մեր աղջիկներին ասում էի. «Մենք դեմ է օգնենք, քանի դեռ կարող ենք, ռուսով մենք այդ հնարավորությունը չենք ունենա»: Կանխագույն էինք, իհարկե, որ աղետը մեզ էլ է մոտենում, բայց ոչ ոք չէր ենթադրում, որ սարսափելի ջարդ կլինի՝ ամենաբարձր ֆադակական մակարդակով ծրագրված և ղեկավարվող: Բոլոր սներում, ուր ինչ-որ արժեքավոր բան կար, մարդիկ իրենց ունեցվածքը թաղում էին հողի մեջ: Այդ սարիներին բանկեր չկային, և բոլոր փողերը սովորաբար սանն էին դրվում: Մենք էլ մանկասանը երկու խոր փոս փորեցինք և այնտեղ դրեցինք ձեռնային հագուստներով ու բոլոր ծածկոցներով արկղերը: Մեր աղջիկներից ամենաավագներին ու խելամիտներին բացատրեցի, որ եթե ստիպված լինեն հանկարծ փախչել, հետո կարող են վերադառնալ և վերցնել թաղանթը:

Իրերը, որդեսգի չստացան: Կարող եմ հասկանալ այն սարսափելի զգացումը, որ համակել էր մեզ այդ մեկուսացման դայմաններում, առանց արտաքին աշխարհի հետ որևէ կապի՝ կանխագույնով միայն մահ, որը մեզ էր մոտենում այս կամ այն բռնության տեսքով:

Գերմանական միսիոներական կոմիտեին արդեն ավելի էր մեզ բավարար գումարային միջոցներով իմանալով որ դրանք կարող են դեմք գալ խառնակ ժամանակներում: Ինչ մոտ նույնպես միջոց առաջին անհրաժեշտության դասմության միջոցներ կային, իսկ նկուղի բոլոր կավե ամանները ջրով էին լցված:

Այդ ժամանակ ռազմական հաջողությունները Կովկասյան ճակատում փոփոխական էին, իսկ ռազմական գործողությունները երբեմն ընդհատվում էին մեզ: Պետական բարձրաստիճան դասրոնյաներն իրենց ընթացիկներն արդեն Կոստանդնուպոլիս էին տեղափոխել, իսկ իրենց համար միջոց թամբած ձիեր էին դրվում, որդեսգի անհրաժեշտության դեղում կարողանային փախչել: «Սակայն, – ասում էին նրանք, – բոլոր հայերը դեմք է կոստրվեն, թեկուզ և ամենավերջին րոպեին: Ռուսներն այստեղ մնացած ոչ մի քիսուսնյա ռուս չեն գտնի»:

Պատերազմի սկզբում, մենք՝ միսիոներներս, վախենում էինք ռուսների գալուց, մտածելով, որ նրանք մեզ գերմանացիների տեղ կդնեն, չէ որ մենք գերմանական միսիոներական ծառայության մեջ էինք գտնվում: Բայց երբ հայերի դրությունը սկսեց ավելի ու ավելի անսանելի դառնալ, մենք մտադրեցինք մեր անձնական անվտանգության մասին: Բոլոր մեները միայն դժբախտ ժողովրդի փրկության մասին էին: Երբեմն, գիտեի մենք կոստր էինք բարձրանում, որդեսգի փորձենք գեթ որևէ ձայն լսել Նեմուր լեռան կողմից:

Երբ ռազմական լուրերը գերմանացիների օգտին էին, մեզ «եղբայրներ» էին անվանում, բայց երբ գործերը վատ էին ընթանում, դարձվում էր՝ դրա դասձառը «մենք» էինք: Պատահում էր նաև այսպես. երբ ես փողոց էի դուրս գալիս, թուրք սղամարդկանց բազմությունը փակում էր իմ ճանադարհը. «Նայեք, այդ նա է մեր դժբախտությունների դասձառը», և սկսում էր հայիոյել ինչ ամենակեղտոտ բառերով, ինչին ընդհանրապես ընդունակ է կոտորակ արևելքից սղամարդը: Ես ընդհանրապես էի, որ ամեն ինչ չէի հասկանում, և ինչ այլ բան չէր մնում, քան անցարժ կանգնել և սղոսապուր մինչև նրանք կընդհատեին հայիոյանների տղան ու կազատեին ճանադարհը:

* * *

Հունիսի սկզբին Մուռ հասավ Կոստանդնուպոլիս բանակի ֆանհագարանոց մի զորաջոկատ, և դեղի մոտակա գյուղերը սանող բոլոր ճանադարհները փակվեցին: Հայկական արական բնակչության մի մասն ավելի վաղ հասկացավ, թե իրեն ինչ է սղոսապուր և փոքր խմբերով, Մասնո լեռների վրայով, փախավ Ռուսաստան: ԶԷ՞ որ նախորդ կոստրածի ժամանակ առաջին հերթին

չափահաս զղամարդկանց էին փնտրում: Այդ մի ֆանի շաբաթվա ընթացքում հացթուխներին և ջրաղացդաններին սխրդում էին անդադար աշխատել, նրանց չէր թույլատրվում անգամ տուն գնալ:

Այդ մահացու վախի մթնոլորտում ինձ համար մեծ մխիթարություն էր այդ մանուկների մոտ իմ և Ասծո՞ւ շնորհի բազմաթիվ օրինակներ ծնունդը: Նրանց հոգևոր հասունությունն ինձ զարմացնում էր. «Երեխաներին Ասված է առաջնորդում»-, հաճախ մտածում էի ես: Միայն մի փոքր օրինակ. ամենափոքրի մեջ մի հնգամյա աղջնակ կար, որի ծնողները սղանվել էին դաստիարակի սկզբում: Նա հոգևոր ընթացման անսովոր նուրբ զգացողություն ուներ, բայց, միաժամանակ, նաև շատ աշխույժ էր և կենսուրախ: Մի անգամ նա ավագ խմբի աղջիկների մեջ գտավ «իբր ընկերուհուն» և համոզեց նրան «Հայտնություն» գրքի յոթերորդ գլուխը բարձրաձայն կարդալ: Օրհորդ Նոյեմին (այդուհետ էին կոչում ավագ աղջկան), որոշեց, որ հազիվ թե Քարանն ընկալի այդ տեսքը: «Ես այդ հասկածը լսել եմ, երբ այն մի ուրիշ աղջիկ էր կարդում, դա այնքան գեղեցիկ էր»: Նոյեմին բերեց իր Ասվածաշունչը և երբ սկսեց կարդալ վերջի տողերը՝ Ասծո՞ւ գահաթոռի առջև մեծ բազմության մասին՝ Քարանը գլխով արեց. հենց դրան էր նա սղասում: Երբ ընթերցանությունն ավարտվեց Քարանը հիացմունքից վեր ցատկեց: «Ինչ գեղեցիկ է», - բացականչում էր նա: Սիրելի, փոքրիկ Քարան, արդեն երկու շաբաթ անց դու նույնպես կմիանաս այդ բազմությանը: Այդ դեղին առանձնահատուկ կերպով դաջվել է իմ հիշողության մեջ:

Մի անգամ շաբաթ օրը երեկոյան ուժեղ հրաձգություն սկսվեց: Հայերի վերջին խումբը փորձում էր փախչել, բայց փախչողներին նկատել էին: Գիշերը կրակոցները դադարեցին, բայց մենք հասկանում էինք, որ դա աղագայի եղելության սկիզբն էր: Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մանկատուն եկան ֆահանգն և ուսուցիչները՝ իրենց ընտանիքներով, նաև մի ֆանի մոտ բարեկամներ, որոնց շանը զղամարդ չէր մնացել: Ես հարկադրված էի գնալ նահանգադատի մոտ ու խնդրել մեր շան դաստիարակության մասին:

Նահանգադատը վայրենի զրգոված վիճակում էր: Թվում էր՝ ինքը վայրի գազանի է վերածվել, և սասց, որ մեզ հենց այդուհետ էլ ղեկ էր: Ինչո՞ւ մենք ավելի շուտ չենք մեկնել: Քաղաքի հայկական ողջ թաղամասը գեցնին է հավասարեցվելու: Ես այնտեղ տեսա բժիշկ Աստաֆին՝ իր ողջ ռազմական հանդերձանով: Վերջերս նա հաճախ էր մանկատուն գալիս թեյ խմելու, և նա մտածեց, որ հիմի նա կբարեխոսի ինձ համար, բայց դրա փոխարեն ես տեսա նրա ցուցադրական թեմամանր: Ինչո՞ւ, այդուհետ էլ չհասկացա: Այդ օրը ես երկու անգամ գնացի նահանգադատի մոտ, բայց՝ անարդյուն: Ամենաճշգրտաբան ժամանակն էր, հուլիսի կեսը, բայց երբ անցնում էի ֆաղաֆով, ես մի սարօրինակ մահասարսուտ սառնության զգացողություն ունեի: Ես, իսկադատ, սարսուռում էի:

Այդ ողջ թոհուրոհին ի հավելում՝ իմ ընկերուհին հիվանդացավ բծավոր

սիֆով: Բարեբախտաբար նրա տունը հենց մեր մանկատան անկյունում էր, բայց շատ դժվար էր հազար մասի բաժանվել:

Կիրակի առավոտյան հայերի դեկավարներին կանչեցին նահանգադատի մոտ և հայտարարեցին, որ երեք օրից նրանց արտաքսելու են այստեղից: Եթե ուզում են, կարող են իրենց հետ վերցնել իրենց ընտանիքները, բայց նրանց ողջ ունեցվածքը, շարժական թե անշարժ, ենթակա է առգրավման: Հայերը հասկացան, որ դա մահ է նշանակում, որոշեցին չլինել իրենց տներն ու միասին մեռնել: Այդ գիշեր ոչ ոք չէր մասին չէր մտածում:

Առավոտյան ժամը հինգից սկսեցին մի ֆանի կրակոցներ լսվել, իսկ ավելի ուշ սկսեցին որոտալ թնդանոթները: Խղացուցիչ հրաձգություն սկսվեց: Կրակում էին ոչ միայն զինվորները, այլ բոլոր մահմեդականները, անգամ դեռահասները: Այդ անընդհատ ռմբակոծությունը շարունակվում էր երեք օր ու գիշեր: Մեզ մասամբ փրկում էր այն, որ մեր տները գտնվում էին թուրքական թաղամասում, բայց թնդանոթների արկերն անընդհատ սուրալով անցնում էին ճիշտ մեր գլխավերևով: Թուրքերը շատ դիպուկ չէին կրակում, այդ դասառոտ՝ ավելի շատ խլացնող որոտ կար, քան իրական ավերածություններ: Այդ թնդանոթների դողդուցումը միայն հերիք էր ամբողջ գրավելու համար:

Կիրակի գիշերը ես գտնվում էի հիվանդանոցի բուրձարանի մոտ: Ռմբակոծությունն այնքան անաղաղակ սկսվեց, որ ես չհասցրեցի վազել մանկատուն: Նրանք բոլորը ղեկ էր նրա խառնուրդում թափված լինելին. եթե անգամ ես կարողանայի հասնել և բակել դարդասը, նրանք, միևնույն է, չէին լսի: Մա ծանր էր գիտակցել, բայց մտքով ու սրտով ես, միևնույն է, երեխաների հետ էի: Բարեբախտաբար նրանք մեռան չէին, նրանց հետ մեր բազմաթիվ բարեկամներն էին:

Մեր դաստիարակներից մենք ամենայն մանրամասնությամբ տեսնում էինք ֆաղաֆի ամբողջ անցողաբանը: Հայերը ճիշտ դուրս չէին գալիս և իրենց շատ լուռ էին դառնում, ու միայն այն ժամանակ, երբ թուրքերը սկսեցին ներխուժել նրանց տները, նրանք սկսեցին ինչպես կարող էին հուսահատորեն դաստիարակել: Շատ կանայք թույն էին խմում՝ թուրքերի ձեռքը կենդանի չընկնելու համար: Հաջորդ օրը մենք տեսանք զինվորների, որոնք վիրավորներին, արյունաշատալ կանանց և երեխաներին, տանում էին ֆաղաֆի միջով: Թուրք զինվորները երկի սարսափեցնելու համար կրակում էին նրանց ուղղությամբ: Թուրքերի մոտ դա ծիծաղ էր առաջացնում: Երբ վիրավորներից որևէ մեկն ընկնում էր, միշտ հենց այդ դրանից գտնվում էր հրացանակոթով հարվածելու դաստիարակ մի զինվոր: Երբեք չեն մոռանա այդ տեսարանը: Եվ անհնար էր նրանց օգնել: Մենք չէինք համարձակվում մեզ վրա ուժադրություն հրավիրել, համոտն այն մարդկանց, ովքեր մեր մանկատանը աղաքսան էին գտել:

Հաջորդ օրվա երկուրդ կեսին հանկարծ լսեցինք, թե ինչպես էին մանկատան դարդասը ջարդում: Ես շատ երկար այնտեղ: Դարդասների մոտ կանգնած էին դարձերը, մի ֆանի սղաններ ու զինվորներ և դահանջում էին իրենց ներս թողնել: Նրանք մեզ մոտ «դասալիքներ» էին փնտրում: Ես բացատրեցի, որ այդ-

դիսիք մանկասանը չկան, սակայն ինձ ոչ ոք չէր ուզում լսել: Խուզարկեցին որջ տունը՝ ամեն անկյուն, յուրաքանչյուր արկղ: Ի վերջո իրենց հետ սարան գյուղական ուսուցիչներին: Ես դարձի ուսուցիչները հրավիրեցի այն փաստի վրա, որ նրանց չի կարելի դասալիք համարել, քանի որ նրանք գործակալից ազատվելու մասին դաժանակամ փաստաթղթեր ունեն:

Ես այնդիսի տղավորություն սասցա, որ նրանք բարկացած էին այն դասճառով, որ իրենց ջանքերն անարդյունք էին եղել, նրանց հարկավոր էր գոնե ինչ-որ «դարձ» իրենց անարդյունավետ աշխատանքի դիմաց: Իսկ այն, որ նրանք ծեսան, թե ինչքան ծես մարդ է գտնվում մանկասանը, մեզ համար մեծագույն վստահություն էր նշանակում: Ես դուրս եկա, որ նրանց հետևից փակեմ դարձասը, բայց դա ինձ չհաջողվեց, որովհետև այն մասամբ ջարդված էր: Կանանցից մեկը և սարիքով ավելի մեծ մի աղջիկ՝ Ադալմին, դուրս եկան որդեսուհի օգնեն ինձ: Այդ դասին դուրս Աստաֆի դաստիարակից արձակված երկու գնդակ սուլացին և կողմ իմ երկու օգնականներին: Ես լսեցի, որ իմ հետևում ինչ որ մեկն ընկավ: Նրանք երկուսն էլ գետնին էին ընկած. կինը վայրկենաբար մահացավ, իսկ Ադալմին ծանր վիրավոր էր: Նորից ուժեղ հրաձգություն սկսվեց, բայց ոչ ոք չհամարձակվեց դուրս գալ և օգնել ինձ՝ Ադալմինին ներս անել: Մենակ ես ի վիճակի չէի: Վերջապես մեզ հաջողվեց դա անել: Ես անմիջապես հասկացա, որ աղջիկը մահացու վիրավոր է: Նա նույնպես դա զգում էր, և ինձ ծես հուզիչ հրաժեշտ սվեց: Թվում էր, թե Աստված նրա հանդեպ հասկապես բարեհաճ է, որ թույլ սվեց ընկերների ժողովարար մեռնել: Մենք մասնաձև էինք նկարի հողե հասակին՝ սան միակ արդիական սեղան, իսկ տունը ցնցվում էր թնդանքների դրոշմից: Ադալմին ծես էր անջվում. «Ինչո՞ւ՞ Աստված այսքան երկար ժամանակ չի գալիս», – դժգոհեց նա իրիկ-նաղեմին: Ես այնդիսի զգացողություն ունեի, որ մենք բոլորս ծուռով կկանչվեմք, և ես ասացի նրան. «Մի հիշ էլ համբերի, և մենք բոլորս միասին կտոկոտվորվենք դեռ մեր երկնային տուն»:

Ուր երեկոյան եկավ ֆուր Բողիլի հարևանը և խնդրեց, որ ծեսող նրա մոտ գնամ: Ես խնդրեցի հաղորդել, որ չեմ կարող գնալ, քանի որ մանկասանն այն-դիսի իրադարձություններ են տեղի ունեցել, որոնք իմ ներկայությունն են դաժանացում: Ուրե ժամանակ անց նա նորից եկավ և ասաց, որ ես դեռ եմ գնամ, և որ նա էլ չի ուզում մեր դասճառով փողոց դուրս գալով իր կյանքը վստահել: Ի՞նչ էր մնում ինձ անել: Քույր Բողիլը հիվանդ էր, և զիջեց նրա հետ կարող էր ինչ-որ բան դասադրել: Ադալմին ծուռով հանգիստ կզգնի երկր-նում, մյուսներին էլ ստիպված թողեցի Աստու կամփին, չնայած որ նրանց մեռնել թողնելը ծես դժվար էր ինձ համար:

Գիշերը թուրեղը սկսեցին հրդեհել սները: Մանկասան կից մի քանի կառույցներ արդեն բոցերի մեջ էին: Ես աղոթում էի Աստուն, որ նա իմ մոտ քանի Ադալմինին, եթե նա դեռ կենդանի է, որդեսուհի նա գոնե խուսափի որջ-որջ այրվելուց: Բայց ես ինչպե՞ս կարող էի փրկել ֆուր Բողիլին: Տեղափոխել նրան ես դժվար թե կարողանայի: Համենայն դեպս ես դաստիարակի շնորհ, որդեսուհի արագ հազգնեմ նրան: Գոհիները, որոնց մեջ կարել էի մեր փողերը,

ես կարողեցի ինձ վրա: Այդպես, դաստիարակ վիճակում, ես մտեցի մի քանի զիջել:

Ծես ծոց էր, երբ փակում էինք դաստիարակները, բացելու դեպքում էլ անսանելի էր՝ վառված դիակների հոսից: Այն, որ մեզանից ոչ մեկը չէր սղանվել, հրաժեք էր թվում: Մեր մանկասանը՝ քանիքի սակ, մի քանի փոքր դաստիարակներ բացվածքներ կային, որոնց միջից մեր հարևանները կտուրից կարող էին տեսնել մեզ: Մի քանի անգամ, երբ ես անզգուսբար անցնում էի այդ դաստիարակների կողմով, կրակոցներ եղան և այդ կրակոցները ինձ համար էին նախատեսված, բայց այդ կրակոցները չդիմացին ինձ, կողմովս անցան: Ես արդեն չէի մտածում ո՛չ կյանքի, ո՛չ մահվան մասին, բայց քանի դեռ կենդանի էին նրանք, ովքեր իմ կարիքն էին զգում, ես ուզում էի նրանց կողմին լինել:

Չորրորդ օրը դարձեց մի խումբ զինվորների հետ վերադարձավ և սկսեց բախել մանկասան դարձասը: Ես ծեսողեցի նրանց մոտ: Նա կարողաց կառավարության հրահանգն այն մասին, որ բոլոր նրանք, ովքեր գտնվում են մանկասանը, ուսուցիչները և ֆահանգն՝ ներառյալ, դեռ էլ հանձնվեմ իբրևանություններին: Բոլոր հայերը դեռ էլ ախուրկեն Միջագետք: Երեխաներին թողնելու իմ աղաչանքին նա սիրալիք դասախանեց, որ դրանով ես նրանց համար ոչ մի լավ բան չեմ անի. «Քանի որ, – ասաց նա, – երբ ամեն ինչ հիշ թե ծես կարգավորվի, դուք նույնպես դեռ էլ լեք այս վայրերը: Իսկ ի՞նչ կլինի այդ դեպքում մի խումբ հայ մանուկների հետ, որոնք իրենց ժողովրդից հեռու կլինեն»: Այնուամենայնիվ ես դիմեցի, որ ինձ թույլ քան սկզբում հանդիմել նահանգադեմին, և նա խոստացավ սղասել: Գնալուց առաջ ես նրան այն-տեղ ընկած երկու դիակ ցույց սվեցի և ասացի, որ դա դուրս Աստաֆի ձեռքի գործն է: Թվում էր, թե դարձեց իսկապես իրեն անհարմար է զգում եղածի համար: Բայց դուրս Աստաֆը, որը նույնպես այնտեղ էր, վրիժառույթամբ լցված դեստպեն էր ընկնում: Նա իմ հետևից մտավ տուն, և հրացանը դեմ սալով կրծքիս՝ սղառնաց գնդակահարել ինձ, եթե ես չասեմ թե հայերին որտեղ եմ դառնում: Ես խնդրեցի չմոռանալ, թե ում հետ է խոսում: Ինքը կարող է ինձ գնդակահարել, բայց դա նրա վրա է թան չի նստի: Մի քանի անգամ ես բռնացրել էի նրան այն դասին, երբ նա նշան էր բռնում մեզ վրա: Պարտին ասացի, որ իրեն դասախանանու եմ համարում դուրսի արարների համար. չե՞ որ դա գերմանական մանկասուն էր:

* * *

Ուսուցչուհիներից մեկի հետ ես գնացի նահանգադեմին խնդրելու: Դա հետ չէր: Ոչ ոք հասցան չգիտե՞ր որտեղ է նա գտնվում, հայրն էր միայն, որ նա դեկավարում է ֆաղափ ժողովարար բարձունքներից իրականացվող հրաձգությունը: Ի վերջո մենք գտնեց նրան: Հուսով եմ, որ կյանքում էլ երբեք այդիսի հրեշավոր մարդու չեմ հանդիմել, ինչպիսին նահանգադեմն էր: Հնարավոր չէր նրա հետ խոսել: Բայց ես հանդիմեցի անհավասարի սիրալիք և հարգալից մի բարձրաստիճան սղայի: Նա ընթրնումով մոտեցավ իմ անհանգստությանը, ասաց, որ այդ ամե-

նր Եւս Տյունը է, բայց իր ստրայական զայնուկ երդվեց, որ մնացած հայերի հետ ոչինչ չի զայնսահի. «Դուք հո չե՞ք կարող մտածել, որ մենք՝ թուրքերս, ինչ-որ զազաններ ենք, և հենց այնպէս կտրանենք անմեղ կանանց և երեխաներին: Բոլոր հայերը սայլեմով, կամ ավանակներով զեւս է գնան Միջագետք: Եւ ձեզ նույնպէս խորհուրդ կտայի զնալ այնտեղ, հենց որ երկրում իրավիճակը փոքր ինչ խաղաղվի, չէ որ դուք, անուր, այնտեղ նույնպէս նրանց անհրաժեշտ կլինենք», – ասաց նա: Երբ մարդ իր զայնուկ է երդվում և այդպիսի լեզուով է խոսում, հնարավոր չէ կասկածել, որ դա լոկ կեղծիք է: Եւ խընդրեցի զոնց ուսուցչուհիներին թողնել, որովհետև զիստի, որ նրանց ավելի մեծ վստահ է սղառնում, քան երեխաներին, բայց նա զայնսասխանեց, որ ես ինձ մոտ երեք աղջիկ կարող եմ թողնել, որոնք սղառնուհի, ինչպէս նաև՝ ծառայ Միքայելին:

Ի՞նչ էր մնում ինձ անել: Պե՛տք էր հեռանալ: Ինչպէ՞ս մենք, ընդհանրապէս, կարողացանք անցնել այդ ճամփան՝ հասնել նահանգապետի մոտ և հետ դառնալ. դա ուղղակի հրաժար էր: Երբեմն մենք սիտոված էինք, մինչ զնրակները Եւրոպայում էին սուրալ մեր Եւրոպը, սողալով հասնել և զայնստղաղել մի ուրեւ անկյունում: Բայց երբ մարդ զնկում է այդպիսի լարված հոգեվիճակի մեջ, դու ինչ-որ զայնուկ անսարքեր ես դառնում Եւրոպը սեղի ունեցող իրաւարձութունների նկատմամբ:

Տուն վերադարձին զարեւը մեզ զիմալորեց անհամբեր վերդմունքով, որ սիտոված է եղել այդքան երկար սղառնել մեզ: Եւ ուրախութամբ իմ կյանքը կտայի, եթե այն ինչ-որ մեկին օգուտ բերեր, բայց իմ կյանքը, ըստ նրանց, մի զայնսահական զնրակից ավելի չարժէր: Անմիջապէս՝ զայնստղաղելու հրաման սրվեց: Եւ երեխաներին զայնստղաղելու էլի մի Եւրոպայ, բոլորին սրվեց ուսելիքով մի կարող, և սկսվեց հրաժեշտը: Չեմ կարող դա նկարագրել...

Եւ խնդրում էի նրանց հիշել, որ ոչինչ չի կարող նրանց խել Տեր Աստուծու հայրական ձեռքերից: Եւ մի նվազ հույս էի զայնստղաղում, որ երբևէ կրկին կտեսնեմ կանանց ու մանուկներին, եթե նրանք կարողանան զիմանալ երկար ճամփի սառաղանջներին: Բայց մենք զիստիմք, որ զայնստղաղում համար նույնիսկ ոչ մի հույս չկար, նրանք բոլորը զնում էին մահական ընդառաջ:

Երբ մենք հրաժեշտի համբոյրներ էինք փոխանակում, մենք Եւրոպայում էինք մեկմեկու. «Շուտով կհանդիմանեմք Բարձրալի սանը»: Քահանան լիվ կորցրել էր ինքնասիրաւորումը, բայց ուսուցիչ Մարգարը այնպիսի տես ուներ, ասես իր առաջ տեսնում էր նրանստղաղ և ոչ՝ սառաղանջ: Նա զիստի առաջ իր մանկանը, զրկեց կնոջն ու ասաց համարաւոր Եւրոպայի ժողովուրդ. «Գնանք, քանի հնարավոր է մենք միտ միասին կլինենք»:

Իսկ հետո նրանք նահանգակցեցին...

Նրանք, ովքեր մնացին որքանոցում, զնկում էին ինչ-որ թմրութան մեջ, կարծես անզգայացած լինելին:

Մի քանի օր եւ ընդհանրապէս զրկվել էի խելամիտ մտածելու ունակութունից, բայց հանում էի Բողոքի՝ ես զեւս է փորձել ինքս ինձ հավանել: Կրա-

կոցները որոշ զայնուկ հանդարտվել էին, և այժմ զիմալորները զբաղված էին զիստաւորութամբ ու կողոպտումով: Երբ նրանց թվում էր, թե հայի են տեսնում, անմիջապէս սկսում էին անկանոն կրակահերթ արձակել:

Մի քանի օրից մեզ այնցելեց մեր հացագործը: Նա այն մարդկանցից մեկն էր, ով վերջին Եւրոպայում զեւս է աշխատեց քաղաքի իսլամութունների համար: Նրանից մենք իմացանք վերջին նորութունները, որոնք, մեր ընդ մերք, ընդհանրապէս էին հեծկոնցներով:

Նա տեսել էր մեր քահանային, ուսուցիչ Մարգարին, զեւսագործ Ռուբենին, երբ նրանց կարողութեամբ տեսնում էին սղառնելու: Մի քանի օր հետո մի թուրք մեզ զայնստեց, որ վերջիններիս զիստները զեւս ընկած են նույն վայրում: Հացագործը զայնստեց նաև, որ հացթուխներն ու ջրաղացաւորները, որոնց մի քանի Եւրոպայ արգելված էր տուն զնալ, վերջապէս թույլութուն էին ստացել զնալ ու տեսնել, թե արդո՞ք իրենց ընտանիքները սարագործների մեջ են, եթե այո, արդա նրանց խոստացել էին ազատել: Շատերն արդեւ տեղակ էին, որ իրենց ընտանիքները զոհվել էին, բայց առիթից օգտվելով՝ ցանկանում էին փրկել որքան հնարավոր է Եւս մարդկանց: Կանանցից Եւստերի մանուկները զոհվել էին, և ջրաղացաւորներն ու հացթուխները մանուկներին կորցրած կանանց ներկայացնում էին որոնք իրենց կանանց, մայրերի ու քույրերի: Այդ կերպ այս մարդիկ բազմանդամ ընտանիքների տեր էին դառնում: Մնացալը՝ մոտ հարյուր մարդ, ողջ-ողջ թաղվեցին քաղաքից դուրս մեծ փոստերում, կամ զրկվեցին փակ տներ և ողջակիզվեցին: Այդ խմբի մեջ էին նաև մերոնք: Ինձ թվում էր, որ Եւրոպայութունը լսել այնքա ի վիճակի չեմ: Այդ օրերին ես լոկ մի բան էի ցանկանում, որ մի բարեգութ փամփուտ ինձ զիտեց: Քեզինքն նստած՝ սարաւորից զուրաւոր բռնած, թվում էր, թե խելազարկում եմ:

Իսկ հացագործը Եւրոպայութուն էր զայնստեց: Նա տեղակ էր, որ ուսուցչուհիներն ու ավագ աղջիկներից մեկը զեւս ողջ էին, բայց չգիտեց նրանց զնկնելու վայրը, միայն լսել էր, որ նրանք ողջ էին մնացել իսլամութունների հրամանով: Բանտարկված են: Ո՞ւմ կարող ես զիմեղ օգնութան համար՝ միայն Բարձրալին:

Ավելի ուշ փողոցում տեսա այն կարդիսանին, որի կնոջը խնամել էի հիվանդ ժամանակ: Ներսէ վագեցի ու խնդրեցի նրան տուն մտնել, փողոցում մնալն անհասանելի էր:

Բայց չէ՞ որ նա մարդ էր, չնայած մահմեդական էր, և ևս նկատեցի, որ նա մնացում էր իր ժողովրդի համար: Նա խոստացավ անմիջապէս նահանգապետի մոտ զնալ և զիստանջել՝ ազատ արձակել երիտասարդ ուսուցչուհիներին, նաև՝ խորհուրդ սկսել ինձ ավելի ուշ հետո ինքս զնալ այնտեղ և խոստացավ մեր տան զիստաւորութան համար անհատաւոր մեզ մոտ ուղարկել երկու ուսիկան: Նա ասաց, որ ես ոչ մի զեւստեց չեմք և միայնակ փողոց դուրս գամ: Իհարկեւ, նահանգապետի մոտ զնալու երկար ճանաղարհը միայնակ զնալն այնքան էլ վստահաւոր չէ, բայց չէ՞ որ ինձ կարող էին հեշտութամբ հայտնու տեղ զնել: Չիմալորները որեւի՞ց իմանան մեր մասին:

Ինձ չէր հեսաբրում, թե անձնադատ ինչ կլինի ինձ հետ: Թվում էր, թե ես փակել եմ հաշիվներս կյանքի հետ, բայց հարցն այն էր, թե կարո՞ղ եմ արդյո՞ք գեթ ինչ-որ բան անել ողջ մնացածների համար:

Քույր Բողիկին ես ոչինչ չասացի ո՛չ լսածներես, ո՛չ էլ գնալուս մասին՝ դեռ չէր ժամանակից շուտ նրան հույսեր ներժնչել, որոնք կարող էին չարարանալ: Չէ՞ որ հիվանդության դահին զրկվածս է հոգու կորույր: Բայց ես զգուցացի մեր աղջիկներին, որ նրանք հայսնեն նրան, եթե ես որեւէ ժամանակ անց չվերադառնամ:

Ճանադարհին ես հանդիպեցի կադիսանին, որը հայսնեց, որ նահանգադատը խոստացել է ազատել ուսուցչուհիներին: Այդ ուսախ լուրը ոգևորեց ինձ և ուժ ու վստահություն սվեց նահանգադատին հանդիպելուց առաջ:

Այս անգամ նահանգադատն այնպես բացեիքբաց ու զզվելի ձևով էր ծաղրում ինձ՝ օգտագործելով անվայելույ առհասարակություններ, որ ես, իրոք, վաս զգացի, երբ նա մոտեցավ ու կողմս նստեց: Ի վերջոս նա խոստացավ աղջիկներին տուն ուղարկել: Ես հարցի՝ նրան կրկին չանհանգստացնելու համար չի՞ կարելի արդյո՞ք հենց հիմա նրանց վերցնել: Նա զայրացավ, և որդեսգի խնդրի հնարավոր լուծումը չվստահվի, ես սխալված էի ձևացնել, թե հավաստում եմ նրան ու տուն վերադառնալ ձեռնունայն:

Նույն օրն, ավելի ուշ, եկավ նոսրկանը ու հրամայեց հեկել իրեն: Իմ հարցերին նա չցանկացավ դասասխանել: Մե՞նք մտածեցի՞մք, որ կրկին ինչ-որ չար բան է նախադասուսվում: Այդուհանդերձ, ես սնեցիներին հրահանգներ ասուց հետո, հեկելի նրան: Այս անգամ ես սխալված էի մի նոսրկանական բաժանմունքից մյուսն անցնել: Ամենուր թուրքեր էին նստած և դասնում էին նախորդ օրերի իրենց քաջագործությունների մասին: Մի նոսրկան դարձնում էր, որ ինքը մեր մանուկներին այրողներից մեկն է եղել: Նա դասնում էր, թե ինչդուս էին իրենք զվարճանում՝ կրակելով վառվող սան զաղնատասուհիներից ներս: Իհարկե, ներսում զսնվող աղեսյուլները ճչում էին սարսափից: ...Իմ մանուկները: Չէ որ ես սիրում էի նրանց իմ սեփական երեխաների դես: Եվ Գրաբիոնը, և՛ նրա չքնաղ մանուկները՝ նրանք բոլորն ինձ համար այնքան թանկ էակներ էին...

Միայն ավելի ուշ ես հասկացա, որ մեր ուսուցչուհիներին փնտրելու շուտ մոտ եղել նոսրկանիս, բայց ամեն անգամ մեզ ասում էին, թե ուշացել ենք: Դա սանջալի էր: Ի վերջոս, այնուամենայնիվ, ինձ շարք սարան: Բոլոր այնտեղ եղողները բարձրաստիճան սղաներ էին: Նրանք ավելի քան հողարս էին, որ կարողացել են այդքան կարճ ժամանակում հայերին ոչնչացնել: Բայց խոստանում էին, որ ավելի ուժեղ դիմադրության էին սղասում ու դրա համար էին այդդուս լուրջ նախադասուսվել:

Վերջապես ուսուցչուհիներին ինձ հանձնեցին: Պարտեն սասց, որ ես՝ ուսուցչուհիներես ողջ մնալու համար դեռ է իրեն շնորհակալ լինեն: Նա մտածել է, որ ավստոս էր նման կիրք աղջիկներին հենց այնդուս սղանել, թող որ նրանք թուրք սների զարդը դառնան:

Մեր վերադարձը տուն, բնական է, մեծ ուրախություն էր, բայց դա արցունք

խախտում ուրախություն էր: Վերադարձողները հավաստեցին արդեն իսկ ինձ հայսնի տեղեկությունը՝ մեր սաների ձակասագրի մասին: Նրանք լսել էին, թե ինչդուս էր բժիշկն ասել, որ մտադիր է ոչնչացնել մանկասունը: Նա սաստիկ զայրացել էր, երբ մեկ անգամ ականասես էր եղել, թե ինչդուս եմ ես ողբում հայերի համար և նոսրկանաղբույ էր ինձ ավելի շուտ նման առիթներ ընձնել:

Հիմի նա կարող էր դարձնալ, որ անձամբ սղանել է բոլոր երեկի հայերին, ի թիվս որոնց՝ հայոց եղիսկոդոսին: Նահանգադատն անձամբ, ի հավաստումն իր ազնիվ խոսքի, եղիսկոդոսին հուսալի ուղեկցողներ էր երաբխավորել, եթե նա կարևոր բանակցությունների համար զա իր տուն: Ճանադարհին բժիշկ Ասսաֆը սղանել էր եղիսկոդոսին...

Քրոթյան քույր Բողիկը աստիճանաբար առողջանում էր, բայց ես ինքս ինձ հուսահասուրեն հարցնում էի՝ ինչն՞ էի ես կարող նրան օգնել, որդեսգի նա կրկին ոսքի կանգնի: Շրջադասի իրադարձությունները հիվանդին նոր կենսական ուժեր ասլ չէին կարող, ընդհակառակը՝ ոգու զորության կորստի դասճառ էին դառնում: Ժամանակ առ ժամանակ մեզ սղաներ կամ դասնոյաներ էին այցելում: Ակնհայտ էր, որ նրանք բավականություն են սսանում՝ տեսնելով, թե ինչդուս եմ ես սանջվում իրենց դասմածներից:

Մի քանի հայ կարողացան Մասուն փախչել: Մուռում կոսուրածն ավարելուց հետո թուրքերը զինվորներ ուղարկեցին Մասուն:

Մասունի ժողովուրդը միշտ էլ խիզախ է եղել, իսկ Մուռից փախած, ամեն ինչ կորցրած մարդիկ չէին դասսուսվում կենդանի, առանց դիմադրության հանձնվել: Թուրքերը կրկին ու կրկին համալրում էին ուղարկում: Մի բուռ հայերի դեմ կռվին հիմի հազարավոր թուրքեր էին մասնակցում, բայց բարեբախտաբար նրանք չկարողացան բնդանոթները լեռները բարձրացնել: Մուռի դարտեղ մի առիթով հայերի մասին ասել էր. «Ավստոս, որ նրանք մեր զինվորները չեն»: Ի վերջոս դայբարը հակառակորդի գերազանցող ուժերի դեմ խիստ անհավասար էր, բացի այդ՝ շուտով սղառվեցին սնդի դասարները: Բոլոր հայերը, ավագները թե մանուկները, անխիղճ կերպով զնդակահարվեցին: Նույնիսկ րդերի համար սա արդեն չափազանց էր՝ նրանք հրաժարվեցին կրակել անդասողան կանանց ու երեխաների վրա: Դրա կասարումը հանձն առան թուրքերը:

Այն օրը, երբ տեղեկություն եկավ, որ հայերը մինչև վերջին մարդը սղանվել են, Մուռում ցնծություն էր: Պարտեն ինձ, անձամբ, սասց. «Հիմա արդեն երկում նույնիսկ մի րիսոնյա շուտ չի մնացել, ժամանակն է, որ դուք էլ զնաք այստեղից: Օսարերկրացիներն այստեղ արդեն անելիքներ չունեն»: Ես էլ էի ավելի քան ուզում մեկնել այստեղից, քանզի հասկանում էի, որ մեր երիսասարը աղջիկներին վսանգ է սղառնում:

Օգոստոսի առաջին օրերից մեկին նահանգադատն իմ եսկից մարդ ուղարկեց: Նա հիվանդացել էր, նրան անհանգստացնում էին արտի շրջանում ուժեղ ցավերը: Նրա այդ բոլոր դաժանություններից հետո դա ինձ բացարձակապես

չգարմացրեց: Նա հարցրեց, թե որքան՞ն էսաղ եմ մենք կարող ճանփա ընկնել: Ես լուսաստանեցի, որ նրան, անուշ, հայսնի է իմ ընկերուհու ծանր հիվանդության մասին և, ուրեմն, որևէ մեկնումի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել:

Նահանգադեղ բացարեց, որ ամերիկացի բժիշկ-միսիոների մոտ բուժվելու համար ցանկանում է Խարբերդ մեկնել, բայց երկար ճանադարհորությունից վախենում է: Այդ իսկ լուսաճառով նա վճռել է, որ մեզ համար դա կարող էր նրա հետ միաժամանակ մեկնելու ամենամոտասակահարմար առիթը լինել, իսկ ես կարող էի ճանադարհին նրան օգնություն ցույց տալ: Բնական է, մենք կարող էինք մեզ հետ վերցնել նաև մեր բոլոր հովանավորյալներին:

Սկզբում ֆուր Բողիլը լսել անգամ չուզեց նման ճանադարհորության մասին: Բայց մեզ, իրոք, մի հնարավորություն էր ընձեռնվել, որը հազիվ թե կրկնվեր, համենայն դեպս՝ ուսուցչուհիների և աղջիկների դարազայում: Առաջիկայում մենք ինքներս ի վիճակի չէինք լինի նրանց լուսադարձել բռնությունից:

Մենք մնալուցից ստեղծված իրավիճակը: Երիտասարդ աղջիկներն, իհարկե, ցաս էին ուզում այստեղից մեկնել: Իհարկե, ֆուր Բողիլի համար դա ցաս դժվար էր, քանզի նա դեռ ցաս թույլ էր, բայց հանուն մեր բարեկամների մենք լուսադարձեցինք ճանփա ընկնել: Մեզ հետ մենք ցաս ֆիլ բաներ էինք կարող վերցնել: Օգոստոսի 10-ին մենք թողեցինք Մուշի մեր մանկասունը: Մեզ ցաս ուղեկցող զինվոր հասկացրին: Առավոտյան մենք հասանք նահանգադեղի խմբին և ո՛վ սարսափ՝ այդ խմբում ցեսանք բժիշկ Ասասֆին:

Ինչ դժվար ճամփորդություն էր դա: Ինչո՞րքիսի՞ սարսափելի ճանադարհ էր: Որքան՞ ցաս անգամներ էինք մենք զսնվում վսանգի առջև դեմ առ դեմ: Լեռնային կիրճերի և ճահիճների միջով, թեմամու կրակոցների մերձ: Ես ստիպված էի անընդհատ մեր ֆարավանի սկզբից վերջ տեղափոխվել, քանզի աղջիկները սովոր չէին ճամփորդության, և ժամանակ առ ժամանակ լուսահում էր, որ նրանցից որևէ մեկը վայր էր ընկնում ջրուց: Զինվորները չարացած էին, նրանք առանձնադեպ ցանկություն չէին ցուցաբերում օգնել աղջիկներին: ԶԷ՞ որ այդ ճամփորդությունը զինվորներին զրկում էր կողոպուտի բազում հնարավորություններից:

Մի անգամ ես մերոցից ես մնացի՝ նահանգադեղ մահամերձ էր, և ես սրբադավան էի նրա հետ մնալ: Համարյա մինչև հաջորդ երեկո ես բաժանված էի մեր խմբից, մե՞ն-մե՞նակ այդ հրե-բժեկի, մահամերձ մարդու և զինվորների հետ, որոնք զայլերի դեմ անընդհատ լարված հարմար դահի էին սղասում: Ինձ մոտ 700 ֆունտ ոսկի կար, և դա ինձ անադարհով սազնադի զգացում էր ներճնում: Այդ օրերին ես իսկական սարսափ ադրեցի, բայց ունեցա այն նույն ադրումը, ինչ Դանիել Մարգարեն. «Ասված ուղարկեց իր հրեճակին, որդեսգի փակի զիճաճիչ զազանի երախը»: Բժիշկն ինձ հայտարարեց, որ իմ կողմից միամտություն է հույս ունենալ, որ երիտասարդ աղջիկներին հնարավոր կլինի Խարբերդ հասնել: Քանի որ ես ճամփորդության ընթացքում ադրեն իսկ ցեսել էի աղջիկներին սիրանալու նրա փորձերը (չնայած, նահանգադեղից զգուշանալով նա զգույշ էր գործում), այդ իսկ լուսաճառով խիստ անհանգիստ էի, մինչև՝ կրկին

կարողացա միանալ նրանց: Քույր Բողիլն իր ոչ մեծ վրանն ուներ, և հենց որ մենք երեկոյան զիճեղելու կանգ առանք, նա իսկույն դառնեց ֆնելու: Մեճադեղ նրա հետ էր լինում նրա սղասուհին: Մենք՝ մնացածներս, դժվարությամբ տեղավորվեցինք մեկ այլ փոքր վրանում: Դեռ լավ էր, որ արևելից խորը ֆուն են մնում, ուստի ես էլ կարողացա ֆիլ նիճել, չնայած՝ դա չէր կարելի ֆուն համարել:

Մասասխանասվությունն ինձ օր ու զիճեղ լարվածության մեջ էր դահում, և եթե ես կարողացա ցասն օր դիմանալ այդ անեճին, լուկ Ասծու առանձնահասուն զթության ճերհիվ: Ինձ ճիճ այնքան ուժ էր տվել, որքան դեճ էր այդ օրերից յուրաքանչյուրին դիմանալու համար:

Ի վերջո մենք Մեզրե հասանք: Անհնար է բառերով նկարագրել այն զգացումները, որ համակել էին մեզ՝ մեր բարեկամների հետ զրկախառնվելիս: Մեզրեում մնացածներն էլ ցաս փորձություններով էին անցել, բայց, այնուհանդերձ, ոչ այնքան ահավոր, որքան մենք: Եվ իհարկե, նրանք այդքան ընկրճված և ճնշված չէին, որքան՝ մենք:

Մանկասները լեի-լեցուն էին, միսիոներները ցաս ալիսանք ունեին: Մեճ իմասնություն և զթարսություն էր դեճ՝ օգնել կարողանալու համար, այն դեղում, երբ «օգնություն ցուցաբերելն արգելվում էր»: Հարկ էր մեճադեղ հոգ տանել այն մասին, որ մանկասներում զսնվող այդ 700-800 հոգին վսանգի չենթարկվեին: Միսիոներական կենտրոնն ադրեն մի ֆանի անգամ զգուշացվել էր, որ եթե մենք աղասանենք թեկուզ որևէ օսարի, բոլոր մանկասները կփակվեն:

Ավելի ու՛ աճանը, թուրերը սկսեցին փորձել մնացյալ հայերին մահմեդականացնել: Զենթարկվողներն՝ իրենց կյանքով էին հասնում մերճան համար: Այդ ժամանակ ահա հայերն եկան զերմանական միսիոներների մոտ ու խնդրեցին մեզնից որևէ մեկին Կոստանդնուպոլիս ուղարկել՝ ուրիճ ժողովուրդներին հայերի թվառ վիճակի մասին լուսամելու համար: Սկզբում նրանց մերճեցին. չափազանց վսանգավոր էր երեճաբաթյա ուղևորությունը այնուիսի մի ժամանակ, երբ սղանում էին բոլոր «անհավասներին»: Բայց հայերը դիմում էին կրկին ու կրկին: «Եթե դուք, իրոք, մեր հանդեղ զթասիրս եք, մի՞թե ոչ ոք չի համարձակվի զոնե փորձել», – հարց էին տալիս նրանք ի վիճակի չլինելով հավասալ, որ վսանգը հավասարադեղ մեճ է ինչդեղ նրանց, այնուդեղ էլ մեզ համար: Ու ես բողոքական ֆահանա Էհմանին խնդրեցի ինձ ուղարկել. առանց ինձ կարող էին կառավարվել՝ ես ցաս անելիքներ չունեի: Եվ, բացի այդ, ես լիովին համոզված էի, որ որևէ զնդակ վաղ թե ուճ անադայման ինձ էր դիողչելու, ուրեմն նեճանկություն չունեղ երբ և որեղ դա կղասահեր:

Միսիոներների կոմիտեն սկզբում մերճեց իմ այդ միջոնդությունը: Հեճո միսիոներները վճռեցին իմ իսկ լուսաստանասվությամբ ուղարկել ինձ, եթե չզսնվեն համաղասասխան ուղեկցողներ: Եվ հրաճ տեղի ունեցավ. երկու թուրք լուսաճոնյա, իրենց ընսանիքներով, լուսաճասվում էին մեկնել Կոստանդ-

նուղոյիս: Եվ երբ եղբայր Էծմանը նրանցից մեկին հարցրեց՝ կարո՞ղ եմ ես արդո՞ք նրանց միանալ, Պաւստոսյան Պաւսասխանեց, որ Պաւսասխանասու կլինի ինձ համար այնպէս, ինչպէս իր սեփական քոջ համար: Եղբայր Էծմանն ինձ բացատրեց՝ ինչ յիշի ասեի, եթէ ես, այրոտահնդերձ, սեղ հասնեի: Ես չհամարձակվեցի ինձ հետ որևէ գրավոր նյութ վերցնել: Ո՛չ իմ բարեկամները, ո՛չ էս չէինք հավաստում, որ էս Կոստանդնուպոլիս կհասնեն:

Դժվար ճամփորդություններ էս ավելի վաղ էլ էի կատարել, բայց սա ամենասարսափելին էր: Թուրքերն իրենք էլ էին վախենում, թէ իրենց զգեսսափոխված հայերի սեղ կընդունեն: Թվում էր, թէ մեզադէս ինչ-որ ճակատամարտեր են սեղի ունենում: Մեր անցած ճանապարհին, ամենուր մարդկանց՝ հիմնականում կանանց ու երեխաների, դիակներ էին: Ճանապարհին մենք հանդիպում էինք սարագիր հայերի՝ նրանք սարսափելի վիճակում էին: Այնդիսի զգացողություն էր, թէ նրանց դեմքերից իսկապէս ջնջվել է մարդկային որևէ բան: Նրանց նայելը Պարզադէս անսանելի էր: Բազում անգամներ, թող որ արցունքների միջից, էս շնորհակալություն էի հայտնում Ասծուն այն բանի համար, որ Մուսուլմաններն չէր վիճակվել այրոտիսի երկարասև սանջանքներ աղբել:

Ճանապարհորդների մեր խմբում գտնվում էր նաև Պաւստոսյաններից մեկի փեսան: Այդ նա էր դեկավարել Խարբերդի ու Մեզրեի ջարդերը: Նա այնքան դաժան սեւեւ ուներ, որ լոկ նրան նայելուց կարելի էր սարսափել: Իսկ երբ նա հարբում էր, արդեն լրիվ վսանգավոր էր դառնում: Պաւստոսյան էր, երբ մենք գիշերելու էինք կանգ առնում, միշտ չէր, որ ինձ հաջողվում էր առանձին սենյակ ստանալ: Այդ դեպքերում հարկ էր լինում մի սենյակում լինել նրա ընտանիքի հետ: Եվ այդ ժամանակ սարսափն էր Պաւստոսյան ինձ: Հեշտ էր ասել, որ վսանգի դեպքում դեմք էր Ասծուն աղափինել, բայց երբ թեմամու դեմ լրիվ անդաւաճում էս մնում, ամեն անգամ սփոթված էս նորից ու նորից ասել. «Ասված, չէ՞ որ էս բոնն էմ, Պաւստոսյանի բո սրուկին»: Եվ Ասված կկատարի իր խոստումը՝ կդահողանի մեզ այս աշխարհում:

Ավելի քան երեքաբարբայա հոգնեցուցիչ ու դաժան ուղևորությունից հետո էս Կոստանդնուպոլիս հասա: Բայց իմ վկայություններին այնքան էլ շատ ուշադրություն չդարձրին՝ աշխարհն «ավելի կարևոր գործերով» էր զբաղված, քան մի փոքր՝ երեմիլիոնանոց ժողովրդի բնաջնջման փաստը...

Եվ ահա, երբ վերջապէս հասավ սեփական կյանքի մասին մտածելու Պաւստոսյան, ինձ ճնշվածության զգացում համակեց: Կյանքում կրկին իմ սեղը գոցնելու համար ինձ ժամանակ էր դրեց: Վերոհիշյալ դեպքերից անց երկու-երեք տարի Երուսաղեմի այն միջոց, որ դեմք էր Երուսաղեմի աղբել՝ ինձ համար համարյա անսանելի էր: Մինչև հիմա էլ ժամանակ առ ժամանակ էս սանջովում եմ այն մտից, որ այն ժամանակ էս մյուսների հետ տուն չվերադարձա, և ինձ լրիվ մեռակ թողեցին: Բայց էս սովորեցի հասկանալ մարդկանց, որոնց համակել էր սանջանքների ալիքը: Ես նրանց տեսնում եմ ամեն օր և հասկանում եմ, որ նրանք բեկված են ու բզկված: Նրանք չունենին քիչ հանգստանալու ու նոր ուժեր վերագոցնելու իմ հնարավորությունը:

Եվ երբ նստել ու լսում էս բազում փորձությունների մասին նրանց

Պաւստոսյանները, Պարզ էր դառնում, որ, իրոք, բոլոր հայերն ընտրության առջև էին դրվել՝ մեռնել կամ ուրանալ Քրիստոսին, և որ նրանցից շատերը կարող էին խոստովանել սարսափելի սանջանքներից, եթէ ուզեին մահմեդական դառնալ: Բայց նրանք հավասարիմ մնացին իրենց Ասծուն մի այնդիսի նվիրվածությամբ, որը նրանց սվել էր իրենց աննկուն հավատը: Այդ հավատը նրանց ուժ էր տալիս:

Այսօր հայերը սփռված են աշխարհով մեկ, անտուն, վստահողի մի ժողովուրդ, առանց գոյության իրավունքի: Իսկ առջևում՝ չկա ոչ մի լույս: Ուրեմն եկե՛ք բոլորս միասին հավատենք աշխարհասփյուռ բեկորները և փորձենք փրկել նրանց, որդեսպի նրանց հավատը նավաբեկում չաղորի, որդեսպի նրանք, որդես քանկարծե՛ք քարեր, Երուսաղեմի փայլել մեր Երկնավոր Տիրոջ թագին:

Մալոնիկ, սեպտեմբեր, 1928 թ.

Ալմա Յոնահանսոն ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԸ

Նախաբան

Այս փոքր գրքուկի հեղինակը՝ Կանանց միսիոներական շարժման¹ միսիոներուհի Ալմա Յոնահանսոնը, աշխատում է Հունաստանում, հայ գաղթականների շրջանում: Այս գրքուկի օգնությամբ մենք ցանկանում ենք գոնե մասամբ դասմել այն անասելի աղետալի վիճակի մասին, որի մեջ գտնվում են գաղթականները, ինչպես նաև՝ նրանց օգնություն ցուցաբերելու միսիոներական գործունեության այն ուղղության մասին, որն իրականացնում են Կանանց միսիոներական շարժման ներկայացուցիչներ Ալմա Յոնահանսոնը և Բեատրիս Յոնսոնը՝ Սալոնիկում: Այնտեղ՝ այդ քրիստոնյա մարտիրոս-ժողովրդի շրջանում, մեր փոքրերը փորձում են գրասիրտ Մամարացու արարներ իրագործել: Խնդրում ենք նրանց, ովքեր կարեկցանքով կհամակվեն այս ժողովրդի ծանր կարիքների հանդեպ, սարածել այս գրքուկը, որդեսգի ուրբան կարելի է շատ մարդիկ իմանան հայերի աղետալի վիճակի մասին և դառնան մեր հայկական առաքելության բարեկամները:

Կանանց միսիոներական շարժում

ԲՐՈՒԾ.

Ընթացիկ բրոշյուրը գրված է Կ. Մ. Ա.՝ միսիոներական շարժման միսիոներական աշխատողներից մեկից, Ալմա Յոնահանսոնի կողմից: Այն ներկայացնում է մի քանի օրվա ընթացքում, որի մեջ գտնվում են գաղթականները, ինչպես նաև՝ նրանց օգնություն ցուցաբերելու միսիոներական գործունեության այն ուղղության մասին, որն իրականացնում են Կանանց միսիոներական շարժման ներկայացուցիչներ Ալմա Յոնահանսոնը և Բեատրիս Յոնսոնը՝ Սալոնիկում: Այնտեղ՝ այդ քրիստոնյա մարտիրոս-ժողովրդի շրջանում, մեր փոքրերը փորձում են գրասիրտ Մամարացու արարներ իրագործել: Խնդրում ենք նրանց, ովքեր կարեկցանքով կհամակվեն այս ժողովրդի ծանր կարիքների հանդեպ, սարածել այս գրքուկը, որդեսգի ուրբան կարելի է շատ մարդիկ իմանան հայերի աղետալի վիճակի մասին և դառնան մեր հայկական առաքելության բարեկամները:

De som behjerta detta folks djupa nöd ömbedjas sprida den lilla broschyren, så att flere måtte få kännedom om nöden och bliva vänner till vår armentermission.

Konungliga Missions Arbetsare.

¹ Մարդասիրական շարժում Ալանդյանական երկրներում:

«Մայրիկ, մենք էլ երբեք տուն չենք ունենա», – որքան անգամ է արել այս հարցը այս 16 սարիների ընթացքում, ինչ հայ ժողովուրդը սեղահանվել է իրենց սենյակից: Այս ժողովուրդն անօթևան դարձավ 1915-1916 թթ. սեղահանության անասելի սանջանների սարիներից: Երբ խաղաղություն կնքվեց, շատերը հույս ունեին, որ լավ ժամանակներ կգան, և փորձեցին վերականգնել իրենց փոքր սնունդը, սակայն շուտով, թուրքերը կազմակերպեցին Չմյուռնիայի աղետը², երբ հրկիզվեց ողջ ֆաղափը:

Հազարավոր հույն գաղթականների հեռ Հունաստան սեղափոխվեցին 80000 հայեր (թվերը տարբեր են. որևէ ստույգ վիճակագրություն չկա): Նրանցից կեսը կարողացան կարճ ժամանակում հեռանալ Հունաստանից. նրանք աղաստան գտան Սիրիայում, Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում, Ամերիկայում: Իսկ Հունաստանում մնացած գաղթականների վիճակն առաջին մի ֆանի սարիների ընթացքում մարգարեաբան անհնար է նկարագրել. մերկությունը, սովը, հիվանդությունները շատ կյանքեր տարան: Եվ եթե չսկսվեք գործուն օգնության կազմակերպումը դրսից, հասկալի է ամերիկացիների կողմից, աղա կմահանային ևս մի ֆանի հազար հոգի:

Հունաստանում հայ գաղթականների խմբերն ընդունվում էին գերազանցաբար Աթենքում և Մալոնիկում: Մալոնիկ ֆաղափի մեծ մասը, այստեղ մոլեգնած սարսափելի հրդեհից հետո, գտնվում էր ավերակների մեջ: Ամառը վայրենում, ամենուր՝ փլուզված թղթերի երկայնքով, բոլոր անկյուններում հայերը կառուցում էին փոքրիկ խճիթներ՝ երբեմն ոչ մեծ թաղամասերով: Ամենուր ինչ-որ մեկը սողում էր, դժվարությամբ՝ չորեքսաթ կամ մանր ֆայլերով շարժվում առաջ: Հայերի մեծ մասին սեղափոխեցին ֆաղափից դուրս՝ թափառազմի ժամանակ զինվորների համար կառուցված բարաֆներն ու զորանոցները:

Այդ ժամանակից անցան սարիներ, և Մալոնիկը վերստին կառուցվեց, ժամառարությունը շարունակվում է մինչև այժմ, ընդ որում խճիթներն ու բա-

րաֆների թաղամասերը դեռ է վերանան: Ամբողջ երկրում հույն գաղթականների համար կառուցվեցին գյուղեր, որտեղ և բոլորին սեղավորեցին: Եթե ֆանդում էին հույն գաղթականի խճիթը, աղա նրան արդեն սղասում էր նորակառույց տունը, կամ գոնե՝ սան ժամառարության համար տարածք էր հասկացվում: Հայերի համար ամեն ինչ այլ էր. հայերը, եթե նույնիսկ գտնար ունենալին, միևնույն է, նրանք որդես օտարերկրացի, չունեին հողի սեփականության իրավունք: Նրանցից շատերը չէին կարող նույնիսկ մտածել բնակարան վարձելու հնարավորության մասին, անգամ եթե վարձավճարը այնքան էլ բարձր չէր: Ի՞նչ կարող են անել նրանք:

Մի ֆանի սարի առաջ հայերը կարող էին իրենց խճիթները կառուցել ֆաղափից դուրս, բլրի վրա, այժմ դա արգելվում էր: Խեղճ մարդիկ, ում խճիթները ֆանդում են, կրկին անտուն են դառնում: Ուրքան էլ փոքր ու խղճուկ լինեք խճիթը, այն մարդկանց սան զգացում էր սալիս: Դա մի տեղ էր, ուր կարելի էր փակել դուռը և արդեն սեփական կյանքով: Մի՞թե նրանց կրկին վիճակված է սեղափոխվել բարաֆներ, վերադառնալ բարաֆների կյանքին:

Նման կացության մեջ դժվարությունն այն է, որ բարաֆները գտնվում են ֆաղափից բավականին հեռու: Այնտեղ չկա որևէ աշխատանք, իսկ ուզածդ եղանակին երկար ճանապարհ կտրել, երբ չկա ո՛չ հագուստ, ո՛չ կոճիկ, հեռ չէ, հասկալի է այստեղի սարսափելի ճանապարհներով:

Անցել է արդեն ինը սարի, ինչ հայերն օգսվում են Հունաստանի հյուրընկալությունից, բայց այն, որ այս աղֆաս երկրում նրանց ներկայությունն այնքան էլ ցանկալի չէ, և խեթ են նայում նրանց՝ կարելի է հասկանալ: Քիչ աշխատանք, քիչ հաց: Հայերը աշխատասեր են ու հնարամիտ՝ աշխատանքի փնտրումներում: Նրանք ողորմություն չեն խնդրում, այլ՝ աշխատանքի իրավունք: Որդես աշխատողներ նրանց զնախառնում են իրենց ջանասիրության համար, նրանք հուսալի են, բայց ավելի ու ավելի հաճախ ընդունվում են որոշումներ՝ միայն հույներին աշխատանքի ընդունելու մասին: Արդեն մի սարի է, ինչ հայի համար անհնար է աշխատանք գտնել, եթե նա ինքն իր սեփական գործը չի սկսել: Դժվար չի հասկանալ, թե դա ինչ է նշանակում: Շատերը նրանցից, ում համար թափառազմը էր ընթանալիքը թափառելը, այժմ նստած սովահար են լինում ընթանալիքի հետ: Ես հաճախ եմ լսում նման խոսքեր. «Մենք հասկանում ենք, որ դեռ է սոված մնանք, բայց երեխաները դա չեն հասկանում և լաց են լինում, հաց են խնդրում»: Հասկանալի չէ, թե նրանք ինչպե՞ս են ընդհանրապես դիմանում: Այս սարի արդեն մի ֆանի անգամ թափառել է, որ երբ ինչ-որ մեկը մահացել է, հարևաններն ասել են. «Նա մահացավ ոչ թե թոքերի բորբոքումից կամ մալա-րիայից, այլ՝ սովից»: Բնական է՝ մարդիկ ուժ չունեն դիմադրելու հիվանդություններին: Ավելի շատ տարածված են այնպիսի հիվանդություններ, ինչպիսիք են թոքախոտը և մալարիան: Բարաֆներում, որտեղ հաճախ ողջ ընթանալիքը ֆուն է մի անկողնում, այլ բան չէր կարելի սղասել:

Մենք երախտադար ենք հրեական միսիոներ բժիշկ Գուլբեսյանին, որն ան-

² Չմյուռնիայի (Իզմիր) հույն և հայ խաղաղ բնակչության կոտորածը թուրքական զորքերի կողմից 1922թ. սեպտեմբերին:

հասույց բուժում է մեր ծանր հիվանդներին: Այլադեպ էր կարող էին բժշկի մոտ ընդունելության գնալ: Ամենադժվարն այն դեպքերն են, երբ հիվանդները կարիք ունեն հիվանդանոցային բուժման, առավել ևս՝ երբ վիրաբուժական միջանոցային անհրաժեշտություն կա: Ինչ-որ մեկին հիվանդանոց դառնեցնելու համար ես դեմ եմ և վազվզեմ, խնդրեմ, աղաչեմ: Երբեմն դա ինձ հաջողվում է, երբեմն՝ ոչ: Ես դեմ եմ համառություն ցուցաբերել: Երբեմն դասահում եր, որ ծանր հիվանդ մարդիկ, որոնց առողջանալու միակ հույսը վիրահասությունն էր, դիմում էին ինձ, բայց ինձ չէր հաջողվում նրանց հիվանդանոցում տեղավորել: Որոշ հիվանդների ես կարող եմ խնամել նաև սանը, այդ դեպքում ես դեմ եմ ջանքեր ներդնել, որ հիվանդների համար ավելի էլ լավ լինի: Երբեմն հայրերս: Ըստ ընտանիքների կանոնավոր կերպով հացի ֆարսեր են տրվում. այդ ֆարսերով նրանք գնում են հացավաճառի մոտ և շաքարավազ համար ստանում որոշակի ֆանակի հաց: Գուցե ինչ-որ մեկին թվա, որ դա միայն աղֆասների խնամաստությունն է: Այո, ամեն ինչ կախված է նրանից, թե մենք ի՞նչ ենք հասկանում ասելով՝ «միայն»: Մեր գործունեությունը հայերի օրհանում ի սկզբանե եղել է բխտանեական բարեգործություն, և մենք աշխատել ենք սիրով: Առանց դրա անհնար է նրանց միջավայրում լինել: Բացի այդ՝ մեզ բազմաթիվ հնարավորություններ են ընձեռնվում՝ հիշատակել Աստուծո սիրտ խոսքերը, որոնք անհնար է մոռանալ: Որքան անգամներ սիրտ ամենափոքր դրսևորումն իսկ փրկել է հավաստի առկայծող կրակը մարելուց: Եվ երբ մարդիկ հավաքվում են աղոթքի, և կամ երբ գրուցում են նրանցից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին, աղաչանքներ են նրանց այնպես խաղաղ ու հանգիստ, տեսնում են, որ նրանք անկասկած կուզեն վստահել Բարձրալիքի. ես նման դեպքերում փառաբանում եմ Աստուծո՝ հավաստի կորցրած մարդկանց սեր սալո՝ ինձ զրկված առաքելության համար:

Ադեն մի ֆանի սարի Խարիլաոս և Խերմանյո գյուղերում, ոչ հեռու Սալոնիկից, Կանանց միսիոներական շարժումը դարձրեց ունի, որտեղ երեխաները նաև համեղ ճաշ են ստանում: Մեծ ուրախություն է տեսնել, թե դարձրեց գալու ընթացքում ինչպես են երեխաները կազդուրվում ու ավելի առողջ տեսնում: Խերմանյոյի մեր դարձրեցում այժմ սովորում է 103 երեխա: «Որքան համեղ ես դու դաստասում», – ասում են երեխաները խոհարարին: Այստեղից ութ մղոն հեռու, Ենիֆոյում, սարափելի չհավորության մեջ հայերի մի փոքր բացարձակ մեկուսացված խումբ է աղոթում: Բայց նրանք միայն մի բան էին խնդրում՝ իրենց երեխաներին դարձրեց սալ, ֆանի որ հասկանում էին, որ այդպես մեկուսացված իրենք էլ, իրենց երեխաներն էլ վայրենանում են: Նրանց ամենամեծ ցանկությունն էր, որ իրենց երեխաներին դաստասակեն որդես քրոջս հայր: Այժմ, իշխանությունների հետ ունեցած երկարակետ, ծանր բանակցություններից հետո մենք կարողացանք դարձրեց բացել նաև այդտեղ: Նրանք երախաստաս են մեզ դրա համար: Դարձրեց ֆաջալերեց նրանց, արքաներեց նրանց մեջ հոգևոր սնունդի սեփական կարիքը:

Մենք նաև կանանց մի խումբ ունենք, որ աստիճանագործում են հայկական հիանալի ձեռագործեր: Երկու տարվա ընթացքում աշխատել է շուրջ 200 հոգի,

բայց այժմ նրանք այդքան էլ չեն, ֆանի որ մեզ չի հաջողվում վաճառել այդքան էլ ձեռագործ աշխատանքներ: Բոլոր այդ կանայք իրենց ընտանիքների կերակրողներն են, նրանց վրա է նաև երեխաների, սան հոգսը, ուստի նրանք իրենց ձեռագործերը կասարում են սանը և գալիս են շաքարը մեկ անգամ, որ հանձնեն դաստաս աշխատանքները և վերցնեն նոր գործեր: Ձեռագործ աշխատանքներ կասարելով ամբողջ ընտանիքը դաստաս համար, իհարկե, դաստասվում է և՛ ջանք, և՛ օրերով, նաև գիշերներով աշխատելու ունակություն:

Ամեն սարի մենք Ըվեդիայից ստանում ենք մի ֆանի արկղ հագած հագուստ: Որքան ուրախություն է դարձնում այդ հագուստը մարդկանց: Հարյուրավոր անգամներ նրանք կրկնել են, որ եթե նրանք չստանային այդ օգնությունը, աղաչեցին կարող հաղթահարել բոլոր դժվարությունները: Եվ ոչ միայն հագուստ է ցանկալի ու անհրաժեշտ, այլ՝ նույնիսկ արկղերը: Դրանցով նրանք կարկասում էին ծակ դասերը, ծածկում հասակը և այլն: Վերջերս մի ընտանիք կրկին անօքևան մնաց, երբ ֆանիցից նրանց հյուղակը. իշխանությունների հասուկ սիրալիրության շնորհիվ ընտանիքը խրճիթ կառուցելու թույլտվություն ստացավ մի բլրի վրա, որտեղ հույներ էին աղոթում: Բայց ինչի՞ց կառուցել: Ընտանիքի ղեկավարը եկավ և մի ֆանի նոր ստացված արկղեր խնդրեց: Նրան սկզբին արկղեր, բայց արդյոք այդ դասերը ընտանիքը կադաստակելի՞ն սափոթամբ և կսալի՞ն դաստասակվածության զգացում:

Ներկայումս Սալոնիկում վեց-յոթ հազար հայ կա: Դանիական Առաքելությունից բացի, որը նման կրթա-ավեստարանական ձևով է աշխատում, ինչպես նաև օժանդակում է աղֆասներին, մենք միակն ենք, ում կարող են դիմել հայերը, երբ կարիքը դառնում է անսանելի: Չարմանալի է, որ կարիքավորները օգնության համար էլ չեն թակում մեր դռները:

Հարյուրավոր տարիներ տառադյալ ժողովուրդ եղած մի ողջ ազգից փրկված, կենդանի մնացած մարդիկ գոհվում են, մահանում՝ ֆիզիկապես և հոգեպես: Աշխարհի հոգրներին դա չի անհանգստացնում: Բայց մեզ՝ բխտանյաներիս է դաստասում Աստված. «... որովհետև այս իմ փոքր եղբայրներից մեկին արիք, ինձ արիք»:

Ալմա Յոնանուն
Սալոնիկ, նոյեմբեր 1931թ.

Հավելված 1*

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊՈՆԱՏՈՒՅ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՊՈԼԻՍ

No 612
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 9, 1915

Հարգարժան ղեկավարներ,
Վաշինգտոն

Պարոն՝

Պատիվ ունեն կից ներկայացնել օրհորդ Յուհանսոնի հաղորդագրության թարգմանությունը Արևելյան Անատոլիայում հայերի դեմ կատարված դաժանությունների վերաբերյալ: Նա Եվեդուհի է, բայց 13 տարի կառավարված է եղել Մուռում Գերմանական առաքելության հետ: Նրա հաղորդագրությունը գերմաններեն է արված, բայց կից տրամադրված էր անգլերեն կրկնօրինակն է:

Կցում են նաև Կոնիայից դոկտոր Փոսիի նամակը, կից՝ բառացի թարգմանությունը (No. 7) ստացված Դաժանակցության հայկական կոմիտեից:

Ես կարողանալեմ թարգմանության հետ ձեզ ուղարկել այդ հաղորդագրություններն առանց որևէ մեկնաբանության, քանի որ դրանք, ինքնին, խոսում են:

Պատիվ ունեն լինել, Պարոն, Ձեր հավասարիմ ծառան,
[ստորագրություն] Մորգենթաու

Հավելված

1. Օրհորդ Ալմա Յուհանսոնի հաղորդագրությունը
2. Դոկտոր Դոդի նամակը՝ հոկտեմբերի 27, 1915
3. Դաժանակցության զեկուցագիրը՝ երկու օրինակով

1914 թ. հոկտեմբերի վերջերին, երբ սկսվեց թուրքական դաժանագործությունը, թուրքական դաժանագործությունը սկսեցին հայերից վերցնել այն ամենը, ինչի կարիքը նրանք ունեին դաժանագործի համար: Նրանց աղբյուրները, նրանց փողերը՝ ամենը բռնագրավեց: Ավելի ուշ յուրաքանչյուր թուրք կարող էր ազատ մտնել հայի խանութ և վերցնել այն, ինչի կարիքն ուներ կամ այն, ինչը նրա կարծիքով կարող էր ղեկավար գալ: Թերևս այս ամենի միայն 10-րդ մասն էր իրականում դաժանագործի համար, մնացածը՝ կողոպուտ էր: Անհրաժեշտ էր մթերք և այլն սանել ճակատ՝ Կովկասի սահմանները: Անհրաժեշտ էր քանակ և այլն համար կառավարությունը մոտ 300 հայ ծերերի (որոնցից շատերը հաճախում էին) և 12 տարեկանից ոչ ավելի տղաների ուղարկեց որ սանեն աղբյուրներ: Մուռում մինչև ռուսական սահման 3 շաբաթվա ճանապարհ էր: Քանի որ յուրաքանչյուր հայ զրկված էր իր երեխից ունեցածից, այս խեղճ մարդիկ շատ մահանում էին ճանապարհին սովից կամ ցրից: Եթե 300 հայից 30-50-ը վերադառնում էին, դա հրաշք էր, մնացածը կամ մահանում էին ծեծից, կամ զոհվում էին վերը նշված դաժանություններով: Մուռում դաժան ձեռք էր: Ժամանակներն ուղարկվել էին բարձր հարկերն ավելի բարձրացնելու համար, և քանի որ հայերն արդեն իսկ ամեն ինչ թուրքերին էին սվել և, հետևաբար, ի վիճակի չէին վճարել այդ բարձր հարկերը, նրանք մահվան ասիճանի ծեծի էին ենթարկվում:

Հայերը երբեք չէին դաժանագործություն, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ ստանում էին, որ ժամկետները վաս էին վարվում իրենց կանանց ու զավակների հետ, արդյունքում՝ մի ամբողջ գյուղ հրկիզվեց սոսկ այն դաժանությամբ, որ մի քանի հայեր փորձել էին դաժանագործությունը իրենց ընտանիքները:

Աղբյուրի կետերին մեզ լուրեր հասան, որ Վանում մեծ հուլոմներ են եղել: Մենք լուրեր էինք ստանում և՛ թուրքերից, և՛ հայերից, ու քանի որ դրանք, ընդհա-

* Աղբյուրը՝ NA/RG59/867.4016/226 ըստ United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917. Reading, 2004, էջեր 333-337:

* Աղբյուրը՝ NA/RG59/867.4016/226 ըստ United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917. Reading, 2004, էջեր 333-337: Այս զեկուցագրի գերմաներեն տեքստը տես՝ LC/HM(Sr.)/Reel 22/457-474. Յուհանսոնի գերմաներեն տեքստի բնօրինակը չի կրկնօրինակվել:

նոր առմամբ, հանրակրթական էին, դարձ Եր, որ դրանք որոշակի ճշմարտություն էին տարածվում։ մասնավորապես այն, որ Թուրքիայի կառավարությունը հրաման էր արձակել, որ հայերը հանձնեն իրենց զենքերը, որին հայերը մերժողական դասասխան էին արձակել՝ հայտարարելով, որ կարող է դրանց անհրաժեշտությունը զգացվի։ Դա իսկական ջարդերի դասառ դարձավ։ Հայերով բնակեցված բոլոր գյուղերը հրկիզվեցին։ Թուրքերն, արդեն, դարձնում էին, որ ազատվել են բոլոր հայերից։ Ես ինքս դա լսեցի դասոնյաներից. նրանք հրձկնում էին այն մտքից, որ բոլոր հայերը բնաջնջվել են։

Այսպես անցավ ձմեռը. յուրաքանչյուր օր այնպիսի սարսափելի բաներ էին տեսանում, որ հազիվ թե մեկը կարողանար դասնել։ Հետո մենք լսեցինք, որ Բիթլիսում էլ են ջարդեր սկսվել։ Մուռում դրա համար ամեն ինչ դասրաս էր, երբ ռուսները Մուռից 14-16 ժամի հեռավորության վրա գտնվող Լիս հասան։ Դա շեղեց թուրքերի ուշադրությունը, և դրա շնորհիվ ջարդը մի քանի օրով հետաձգվեց։

Հազիվ էին ռուսները հեռացել Լիսից, երբ հայաբնակ բոլոր թաղամասերը թալանվեցին և ավերվեցին։ Դա մայիսն էր։ Հուլիսի սկզբին մենք լսեցինք, որ Բիթլիսի ողջ հայ բնակչությունը բնաջնջվել է։

Այդ ժամանակ էր, որ մենք լուր ստացանք այն մասին, որ ամերիկյան միսիոներ դոկտոր Քոնալդը մի հայ սան մեջ վիրավորվել է և, որ թուրքական կառավարությունը նրան ուղարկել է Դիարբեկ։ Հենց հաջորդ գիշեր նա Դիարբեկում մահացավ և թուրքական կառավարությունը հայտարարեց, որ նրա մահվան դասառը չափից ցած ունեցել էր, ինչին, իհարկե, ոչ ոք չհավասաց։ Երբ Բիթլիսում կոստանդուլիսում համար էլ ոչ ոք չէր մնացել, նրանց ուշադրությունը բերեց Մուռի վրա։ Մինչ այդ գազանություններն իրագործվում էին ոչ այնքան բացահայտ, այժմ նրանք սկսեցին կրակել մարդկանց վրա առանց որևէ դասառի, ծեծելով սղանում էին, քանի որ մեծ հաճույք էին դրա մեջ գտնում։ Մուռում՝ այդ խոսքերը հաղափում, մոտ 25000 հայ կար։ Մուռի Երջակայքում 300 գյուղ կա՝ յուրաքանչյուր գյուղում՝ մոտ 500 տուն, իսկ հիմի՝ այդքան ոչ մի արական սեռի տղամարդ չկա, լոկ մի քանի կանանց կարելի է հանդիպել։

Հուլիսի սկզբին, ամսվա առաջին Երբաթը Կոնստանդուպոլսից Խարբերդի միջով Մուռ եկան 20000 զինվոր՝ ռազմամթերքով ու հրանոթներով և դասարեցին Մուռը։ Իրականում՝ Երբաթը Երջակայքում էր դեռ հունիսի կեսերից։ Այդ ժամանակ մութասարիքը հրահանգել էր մեզ՝ գերմանական երկու միսիոներուհիներին, լքել Բաղափն ու մեկնել Խարբերդ։ Մենք նրան խնդրեցինք, որ թույլ տա մեզ մնալ, քանզի բոլոր ուրբերն ու հիվանդները մեր խնամքի կարիքն ունեին, բայց նա զայրացավ ու սղառնաց, որ ուժով մեզ մեկնել կըստի, եթե մենք չկատարենք նրա հրամանը։ Քանի որ մենք երկուսս էլ հիվանդացանք, մեզ թույլատրվեց Մուռում մնալ։ Ինձ թույլատրվեց Մուռից մեկնելու դեղատոմս մեր մանկանցից որոշ հայերի վերցնել ինձ հետ, բայց աղաքականության երաշխիքների մասին մեր հարցին նա միանշանակ դասասխանում էր. «Դուք կարող եք նրանց վերցնել ձեզ հետ, բայց քանի որ նրանք հայեր են, նրանք կարող են ու դե՛ս է ճանադարհին գլխասվեն»։

Հուլիսի 10-ին Մուռը մի քանի ժամ ռմբակոծվեց. նրանք հայտարարեցին, թե դրա դասառն այն է, որ որոշ հայեր փախչել էին փորձում։ Ես գնացի մութասարիքի մոտ ու խնդրեցի դասարանել մեր մանկանցին, և նա դասասխանեց. «Ձեզ հետք տեղն է, քանի որ, ինչպես հրամայված էր, մեկնելու փոխարեն մնացինք։ Այստեղ հրանոթներ են բերվել, որ Մուռի վերջը տան։ Թուրքերի մոտ աղասան գտեք»։ Դա, իհարկե, անհնարին էր, քանի որ մենք չէինք կարող թողնել մեր հովանավորյալներին։

Հաջորդ օրը հրատարակվեց մի նոր հրաման հայերի արսափման մասին և այն մասին, որ նրանց դասարանվելու համար երեք օր ժամանակ էր տրվում։ Նրանք դե՛ս է մեկնելուց առաջ գրանցվելին կառավարական գրասենյակում։ Ընտանիքները կարող էին մնալ, սակայն նրանց ունեցվածքը և դրամը դե՛ս է բռնագրավվելին։ Հայերը չէին կարող մեկնել, քանի որ նրանք ճանադարհա-ծախսի համար փող չունեին, և նրանք նախընտրեցին մեռնել իրենց իսկ սեն-ում, քան՝ բաժանվել և ճանադարհին քանջալից մահ ընդունել։ Ինչպես նշվեց՝ մեկնելու համար նրանց երեք օր ժամանակ էր տրված, բայց հազիվ երկու ժամ էր անցել, երբ զինվորները ներխուժեցին սենը և ձեռքակալելով՝ բան-ներեցին։ Հրանոթները կրակ էին բացել և դրանով խանգարում էին կառավարական գրասենյակում գրանցվելուն։ Մենք ստիպված էինք, մեր մանկանցին հրդեհվելու վախից, թաքնվել նկուղում։

Լսել իրենց սենում ողջակիզվող մարդկանց ու երեխաների ճիչերը՝ դա մի սարսափելի, արսաճիլիկ տեսարան էր։ Չինվորները հրձկնում էին՝ այդ ճիչերը լսելով, և երբ ռմբակոծության դասին փողոցում հայտնված մարդիկ ընկնում էին մեռած, զինվորները դարձապես ծիծաղում էին։ Փրկվածներին Ուրֆա էին ուղարկում (ոչ մեկին՝ բացի հիվանդ կանանցից և երեխաներից)։ Ես գնացի մութասարիքի մոտ և խնդրեցի զբարսություն ցուցաբերել գոնե մանուկների հանդեպ, բայց՝ աղաքյուն, նա դասասխանեց, որ հայ մանուկները դե՛ս է մեռնեն իրենց ազգի հետ միասին։ Մեր հիվանդանոցից և մանկանցից տեսան մեր բոլոր մարդկանց, թողեցին միայն երեք սղաստիներին։ Այսպիսով՝ Մուռը հրեալին կերտով այրվեց։ Յուրաքանչյուր սղա դարձնում էր ան-ձամբ սղանած մարդկանց թափանակով՝ դրանով իսկ՝ մաքրագործելով Թուրքիան հայոց ցեղից։

Մենք Խարբերդ մեկնեցինք. վերջինս հայերի գերմանոցի էր վերածվել։ Հայերի դիերը Խարբերդ էին բերվում։ Այստեղ նրանք մնում էին գեսին, և Եր-ներն ու ուրուները դասառնում էին նրանց մարմինները։ Ամենուր մարդիկ դիերը ծածկում էին հողով։ Խարբերդում և Մեզրեում մարդկանց սարսափելի խոսակցումների էին ենթարկվել՝ ղոկում էին հոնները, կտրում էին կուրծքը, ղոկում էին եղունգները, կտրում էին ոտները կամ ձեռքերը մահա սղաքյա գամերով դասյուն էին նրանց։ Ուրդեսգի մարդիկ չլսեին ճիչերն ու չիմանալին սանջանների մասին, այս ամբողջն արվում էր գիշերը, բանների Երջ կանգնած զինվորները թմբկահարում էին ու Երբաթը փչում։ Հարկ չկա կրկնել,

որ շատ մարդիկ այդ խոսքերումներից մահանում էին: Իսկ այդ ժամանակ զինվորները բռնակցում էին. «Դե թող հիմա ձեր Քրիստոսն օգնի ձեզ»: Մի ծեր հոգևորականի ասելով էին, որ նա խոստովանի, և նա հավասարով որ ցավը կդադարի և իրեն հանգիստ կթողնեն, հուսահատ գոռում էր. «Մենք հեղափոխականներ ենք»: Նա սղոթում էր, որ գոնե հիմի նրա քանդակներին վերջ կհասնի, հակառակ դրան՝ զինվորներն ասացին. «Մեզ էլ ինչ է դեմք: Մենք նրա իսկ շարժումներից լսեցինք այդ»: Իրենց գոհերին ընտրողաբար որոշելու փոխարեն, ինչդեպ նրանք վարվում էին մինչ այժմ, դաշտնապետ անձինք խոսքերումների էին ենթարկում անխիտ բռնություն՝ չխնայելով ոչ ոքի:

Հուլիսի սկզբին 2000 հայ զինվորներին հրամայվեց ճանապարհներ կառուցելու համար Հայկո մեկնել: Խարբերդի բնակչությունն այդ լսելով սարսափի մեջ էր, քաղաքում խուճապ սկսվեց: Վալին իր մոտ կանչեց գերմանացի միսիոներ Էմանուել և խնդրեց հանգստացնել ժողովրդին, կրկին ու կրկին կրկնելով, որ այդ զինվորներին վնաս չի հասցվի: Պարոն Էմանուել հավասար վալին և հանգստացրեց մարդկանց: Բայց հազիվ էին նրանք մեկնել, երբ մենք լսեցինք, որ նրանք բոլորն սղոթում էին և անդունդն են նետվել: Լոկ մի քանիսին էր հաջողվել փրկվել, և մենք նրանցից էինք տեղեկություն ստացել: Անօգուտ էր վալին բողոքել, Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոսը բողոքել էր մի քանի անգամ, բայց վալին ամենամոտալի կերպով արհամարհել էր:

Մի քանի օրից էլի 2000 հայ զինվոր ուղարկվեց՝ Դիարբեհրով, և որդեգրի նրանց փրկության ոչ մի հնարավորություն չհասնելով, ճանապարհին նրանց սոված էին թողնում, որ փախուստի ուժ չունենային: Քրդերին իմաց էին տալիս, որ հայեր են գալիս, և քրդերի կանայք, մսագործի դանակներով, գալիս էին իրենց ամուսիններին օգնելու: Մեզրեում թուրքերի համար հասարակաց տուն էր բացվել, և բոլոր սիրունասես հայ աղջիկներն ու կանայք այնտեղ էին արվել: Գիշերները թուրքերն այդտեղ ազատ մուտք ունեին:

Հայ բողոքականների և կաթոլիկների տեղահանվողների ցուցակից հանելը թուրքերին էր միայն նրանց տեղահանությունից հետո: Կառավարությունը ձգտում էր մնացած փոքրաթիվ հայերին մահմեդական դարձնել (կրոնափոխ անել):

Մի քանիսն այդպես էլ արեցին, որդեգրի իրենց կանանց ու երեխաներին փրկեցն առաքելի սանջաններից, որոնց ակամաստեսն էին եղել: Մարդիկ խնդրում էին մեզ Կոստանդնուպոլիս գնալ ու իրենց անվտանգության համար գեթ որևէ երաշխիք ստանալ: Կոստանդնուպոլիս ճանապարհին մենք լոկ մի քանի ծեր կանանց տեսանք: Ոչ մի երիտասարդ կին կամ աղջիկ:

Դեռ նոյեմբերին մենք գիտեինք, որ ջարդ է լինելու՝ Մուշի մութասարիֆը, որ Էնվեր փառաչի ամենամոտ ընկերն էր, բացեիքաց հայտարարել էր, որ նրանք հարմար տառիկ կկոտորեն հայերին և ամբողջովին կոչնչացնեն այդ ողջ ցեղը. մինչև նուսների գալը նրանք նոտասակադրվել էին սկզբում կոտորել հայերին և հետո՝ կռվել նուսների դեմ:

Ադրիլի սկզբին մայր Լանդի և այլ բարձրաստիճան անձանց՝ ամերիկյան և գերմանական հյուպատոսների ներկայությամբ Էրֆան բեյը բավականին

բացարձակ հայտարարեց հայ ցեղը ոչնչացնելու իրենց մտադրության մասին: Բոլոր այդ մանրամասները դարձրեց հավաստում են, որ կոտորածը ծրագրավորված էր:

Այժմ երկուսը բոլոր միսիոներների համար վստահալոր իրադրություն է ստեղծված՝ դաշտնապետ անձինք բավական դարձրեց ցուցադրում են իրենց ասելությունը և հաճախ ասում են, որ մեր ներկայության կարիքը չեն զգում:

Մի շարք գյուղերում աղքատ կանայք՝ ոտքերիկ ու հիվանդ, գալիս էին ողորմություն ու դաշտնապետություն խնդրելու: Մեզ չէր թույլատրվում նրանց որևէ բան տալ, մեզ չէր թույլատրվում նրանց՝ մեզ հետ վերցնել, փաստորեն մեզ արգելված էր նրանց համար ինչ-որ բան անել, և նրանք մեռնում էին դրան: Մի՞թե այդ մարդկանց օգնելու թույլատրությունը իշխանություններից դեմք է ստացվել: Մեզ համար անսանելի է այդ խեղճ մարդկանց տեսքը, ի՞նչ է լինելու նրանց հետ, ով անցել է այդ բոլորի միջով: Այս դաշտնապետը արյունով է գրված: Երկու տարեց միսիոներ և մի դեռահաս օրհորդ (ամերիկացիներ) նսիկանների ուղեկցությամբ ախտաբաններ Մարդիկից և ուղարկվեցին Սվազ. նրանց հետ վարվում էին դաշտնապետների դեմ:

Ինչ թվում է, որ ներկա հանգամանքներում նման ճամփորդությունը տարեց միսիոներների համար դաժան սանջան էր:

ՕՐԻՈՐԳ ԱՄՄԱ ՅՈՒՀԱՆՍՈՒԻ ՉԵԿՈՒՅՑԸ*

թարգմանություն

Հավելված 2*

**ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊՆԱՏՈՒՆ՝
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ**

N 643
17 նոյեմբերի, 1915

Հարգարժան ղեկավարսուդար,
Վաշինգտոն

Պարոն՝
Իմ ուղարկած 10-րդ փաթեթի N 612 զեկույցի առնչությամբ. ղափով ունեն հավելել օրհորդ Ալմա Յուհանսոնի (սվեդացի ինչին, որը մի քանի քարի կաղված է եղել Մուսուս գերմանական առաքելության հետ) երկրորդ հաղորդագրության թարգմանությունը, հայերի դեմ իրականացված դաժանությունների վերաբերյալ, որոնց նա ակամաստես էր եղել:

Պատիվ ունեն լինել, ղարոն,
ձեր հնազանդ ծառան

Հավելվածը. ինչդես նվեց, երկու օրհնակով է:

800

Երբ մեկն առաջին անգամ լսում է վերջին ամիսների ընթացքում հայերի դեմ իրականացված սարսափելի դաժանությունների մասին, նա հազիվ է կարողանում հավասար այս զեկուցագրերի ճգնաժամային և հետո, ակամա, հարց է քալիս. «Ը՛հրն էր այդ ամենի ղաժառը»:

Մենք, ովքեր եղել ենք դեղդի վայրում, քսել ենք այդ խնդրի քայլ առ քայլ զարգանալը: Առաջին զորահավաքի հենց սկզբից թուրքերը սկսեցին հայերի ղարբերաքար կողողուսը. նրանք վերցնում էին ոչ միայն ղաժերազմական կարիքների համար անհրաժեքը, քայց նաև՝ այն ամենը, ինչ որևէ արժեք էր ներկայացնում: Այն հայերը, որոնք ինչ-որ գումար ունեին, կարողացան մի քան փրկել՝ կաճառելով մյուղիքներին (քաղաքի նահանգաղեսին), որոնց համար, իհարկե, փողն ամենացանկալի քանն էր: (Ես խոսում եմ միայն այն նահանգների մասին, որեղ արդև եմ և այն փաստերի մասին, որոնց, առանձնաղես, ակամաստես եմ եղել): Բոլորը, ովքեր զինվորական քարիքի էին, զորակոչվեցին, իսկ ովքեր չկարողացան վճարել իրենց ազատման համար՝ ներառյալ կույրերը, կաղերը և հիվանդները, բոլորին ռազմական իճխանությունները քարսն ծառայության: Մյուս կողմից ռաժ ուժեղ և առողջ թուրքեր մնացին՝ կաճառքով կամ ազղեցիկ ընկերների ռնրհիվ: Ուրիճ թուրքեր զրանցվեցին որղես կառավարության ղաճոնյանների ժանղարմներ, որղեսզի ձեռք բերեն բիսոնյա բնակչությանը կողողեսելու քացարձակ իրավունք, իսկ այն թուրքերը, որոնք քանակ էին գնացել, հոյսով էին, որ կունենան կողողեսելու էլ ավելի լավ հնարավորություն: Ոչ մեկը չէր գնում հայրենիքին ծառայելու նղաժակով: Հարուս թուրքերն ու բղերը, ովքեր չունեին զոնե չնչին զինվորական զիսելիքներ, սղաներ էին դառնում:

ղաժերազմի սկզբում, քանակի համար ներքին ռջաններից ռուսական ձակաս քարվող սննղանքերը մարղկանց ռալակով էին քեղափղխում: Ը՛վ ղեժք է դա աներ: Իհարկե՝ հայերը: Աղղղիսով, բղրո հայերը, քացառությանը ծերունիների, մանկաղես սղաների և նրանց, ովքեր դրամ էին վճարել իրենց ա-

* Աղղրոը՝ NA/RG59/867.4016/241ղս United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917. Reading, 2004, էղեր 361-368:

* Աղղրոը՝ NA/RG59/867.4016/241:336ղս United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917. Reading, 2004, էղեր 361-368:
Այս զեկուցաղղի գերմաներեն քեփսի բնղրհանղղղ քսու.՝ LC/PHM/Reel22/457-474

զասման համար, օգտագործվեցին այդ նյութակազմի համար: Նրանք նաև ֆրեդին էին դրա համար գործադրում, բայց նրանք միշտ փախչում էին:

Մուս-Բիթլի-Էրզրում սարածում ձմեռը շատ խիստ ու երկարատև է, և դա անհաշիվ հայերի մահվան դասձառ դարձավ, ովքեր մերկ ու սոված մահանում էին ձանադարից: Իսկ նրանք, ովքեր ունեւիժ գնելու գումար ունեւին, նրանց էլ թալանեցին ուղեկցող ոստիկանները:

Եթե մարդը հյուժված էր և էլ չէր կարող ֆայլեր, ոստիկանները դաժանորեն ծեծում էին նրան, մինչև վերջինս կան փորձում էր շարունակել ֆայլել, կան մեռած ընկնում էր գետին: Այնուհետև նրա դժբախտ ընկերներից մեկը հանում էր մեռածի շարերը և օգտագործում ցրցից՝ սեփական դաստիարակության համար: Եթե ուղարկված խմբից գոնե մեկ երրորդը կամ մեկ ֆառորդը վերադառնում էր, դա դեռ ճանելի էր: Հազիվ թե այդ հանգամանքներում որևէ մեկը զանցանք համարեր, եթե փախչելու հնարավորություն ունեցողը փախչեր:

Այնուհետև Մրթազան դաստիարակ հայտարարվեց, և մեկ քաղաք հասկացանք, որ ժողովրդի ճակատագիրը կանխորոշված է: Բարձրասիճան անձինք և հոգևորականները զբոսի ճաներ էին արձայանում այն մասին, որ բոլոր ֆրիսոնյաները դեմք է կոտրվեն:

Բիթլիսի վալի և Մուսի մութասերիֆը (վերջինս Էնվեր փաշայի մտերիմ ընկերն էր) նոյեմբերի վերջին դաստիարակ հայտարարեցին, որ նրանք միայն առիթի են ստասում, և հենց առիթը զա, սկսելու են ջարդը ողջ երկրով մեկ շինարարելով ոչ ոքի:

Թուրքերը հաճախ էին ասում, որ մինչև ռուսների ժամանումը նրանք կկոտորեն բոլոր ֆրիսոնյաներին. հետո ռուսները կարող են զալ:

Արդիվ սկզբին Էֆրան բեյը՝ մայր Լանջի համհարզը, հրադարակալ հայտարարեց. «Մենք դեմք է ոչնչացնենք հայ ցեղը»:

Թուրքերին ջարդերից հետ դառնում այն բանի գիտակցումն էր, որ հայերն այդ դահին այդքան անօգնական չեն, ինչդեռ նախորդ ջարդերի ժամանակ, ֆանի որ նրանցից շատերը սարքեր շտակի զենքեր ունեւին, և թուրքերը հասկանում էին, որ հայերի հետ բախումը, որդես օրենք, ոչ մի լավ բանի չի բերի: Պեք է ասեն, որ հայերն ինչդեռ հարկն է վճարել էին ռուսներից զեւած զենքերի համար, ինչդեռ ցանկացած այլ իր են գնում, և այն մեղադրանքը, որ ռուսները հայերին զենք են մասակարարել՝ ճիշտ է:

Մինչ այժմ հանգամանքները վասթարանում էին և օրեցօր ավելի անհանդուրժելի էին դառնում: Քանի որ կառավարությունը հասկացնել էր սվել, որ նրանք, ովքեր հրաժարվում են զինվորներին ինչ որ բան թալ, խստագույնս կդատվեն, զինվորներն ազատեն սկսեցին գյուղերում այնդիսի դաժան հանցագործություններ կատարել, որ այդ զազանությունների նկարագրումը երկար ու ժխտ դասություն կդառնա:

Հազարադեղ դասահում էր, որ հայերն ընդվզում էին, և այդ մի ֆանի օրհանակները միայն այն դեղում, երբ նրանք ուզում էին թուրքերից դաստիարակներ իրենց կանանց, և այդդիսի դիմադրության արդյունքը մեքադես լինում էր, որ գյուղերը մասամբ կամ ամբողջովին հրկիզվում էին և թալանվում:

Արդիվ սկզբին մենք լսեցինք Վանի ընդվզումների մասին: Մենք հաղորդագրություններ էինք ստանում հայկական ու նաև թուրքական հաղորդներից այդ ընդվզումների դասձառների մասին, և սարքեր հաղորդագրություններն ամբողջությամբ համընկնում էին, բացառությամբ նրա, որ հայերը հայտարարում էին, որ զոհերի թիվը մի ֆանի հազարի էր հասնում, այն դեղում, երբ թուրք սղաններն իրենց հաղորդագրությունների մեջ դաստիարակում էին, որ իրենք այնեղ ոչնչացրել են բոլոր հայերին:

Համաձայն այդ հաղորդագրությունների՝ դարզ դարձալ, որ կառավարությունը բոլոր հայերին հրամայել էր հանձնել իրենց զենքերը: Թուրքերին, ընդհուտ՝ մանուկներին, թուլարարվում էր դահել իրենց զենքերը: Հայերը չցանկացան զենքերը հանձնել: Կառավարությունն այնեղ զոր ուղարկեց, և մարտեղի ունեցալ: Այնուհետև կառավարությունը մի շարք գյուղերի բնակչությանը զլլսովի ոչնչացնելու հրաման սվեց: Մի ֆանի շարքից եկան ռուսները: Ռուսների դեմ կռվելու ուղարկվեց մի խումբ ֆրեդ, բայց նրանք բոլորը ռուսներին միացան: Այդ ֆրեդը հիմա հարձակվում էին թուրքերի վրա նույն ձևով, ինչ վերջիններս այդ արել էին հայերի հետ, և այնեղ իսկական ջարդեղի ունեցալ: Երբ կառավարությունը հասկացալ, որ այլևս չի կարող ֆաղադ դահել, հրաման արձակվեց՝ հրկիզել ֆաղադը: Այն թուրքերը, ովքեր հնարավորություն ունեւին փախչել՝ փախան. նրանցից շատերը Մուս եկան և մեղ դաստիարակ այդ փաստերի մասին: Նրանք խոսովանում էին, որ ֆրեդն իրենց հետ հենց նույն կերդ են վարվել, ինչդեռ իրենք ֆրիսոնյաների հետ, բայց ավելացնում էին, որ այդդես իրենց հետ վարվել են հավասարիցները:

Ջարդերը սարածվեցին մինչև Բուլանդիս, Լիս, Ախլաթ, ինչդեռ նաև Բիթլիս վիլայեթի մի մասը: Մայիսի առաջին օրերին Մուսում ամեն ինչ դաստարար էր կոտորածների համար, և մենք բոլոր կողմերից թուրքերից լսում էինք, որ միայն Մուսում են հայերը կենդանի մնացել: Այդ ժամանակ ռուսները մոտեցան Լիսին, և սա Մուսին միաժամանակ փրկեց, թուրքերի ուշադրությունը մի որոշ ժամանակ ռուսների գործողությունների կողմն էին:

Կառավարությունն այժմ սկսեց դարենամթերով բեռնավորված հայերի խմբեր ուղարկել ճակատ, իսկ երբ նրանք հասնում էին այնեղ, նրանց սղանում էին: Շատ հաճախ մեկ կամ երկուսին հաջողվում էր փախչել և նրանք վերադառնում էին ու դասում մեղ, թե ինչու նրանց ընկերակիցները չէին վերադառնալու:

Հունիսի վերջին 20000 զինվորներ, 11 զնդացիրներով և մեծ ֆանակությամբ ռազմամթերով, եկան Մուս: Քաղաքը դասարվեց, և ամեն ինչից դարզորոշ երևում էր, որ դա միայն ժամանակի հարց էր, և որ կոտորածները սկսվելու էին: Այդ շարքերի ընթացում ոմանց հաջողվեց Մասուն փախչել:

Հետո մութասարիֆը մեղ՝ երկու ֆուրերիս, կարգադրեց զնալ Մամուրեթ-ուլ-Աղիզ: Մենք նրան աղաչեցինք, որ թուլ թա մնալ այդեղ, ֆանի որ մեր աւխասանը Մուսում էր, բայց նա սարսափելի բարկացալ և սղառնաց մեղ

ուժով ուղարկել: Մեզ մեր ընկերները, սակայն, զգուսացրեցին՝ չգնալ, քանի որ թուրքերը չար մտադրություն ունեին մեր հանդեպ: Մութասարիֆը մեզ խոստացավ, որ կարող ենք մեր ծառայողներին մեզ հետ վերցնել: Երբ ես հարցրեցի նրան արդյո՞ք ճանադարհին որևէ վճանգ կա՞ նրանց համար, նա դասասխանեց. «Ձեզ ոչինչ չի դասահի, նրանք միայն հայերի գլուխներն են կտրում»:

Քանի որ մենք երկուսս էլ հիվանդացանք, մեր մեկնելու օրը հետաձգվեց մինչև օգոստոսի 10-ը: Ուր երեկոյան նրանք սկսեցին կրակել, դա մի քանի ժամ տևեց: Կարծես թե որոշ հայեր փորձել էին փախչել սարերը և կարող հասնել դաշտերին, սակայն նրանք հետ վերադարձվեցին: Հրաձգությունը դադարեց, բայց հաջորդ առավոտ մենք տեսանք, որ ամբողջ ֆաղաֆը զինված է:

Ես ուղիղ գնացի մութասարիֆի մոտ և խնդրեցի նրան դաշտերից մեր սենյակը: Նա շատ բարկացավ և ասաց, որ մենք արժանի էինք դրան, քանի որ ժամանակին չէինք մեկնել: Նա ասաց, որ հայերն այժմ ղեկավարվում են իրենց գնացիներով, եթե ոչ՝ ամբողջ ֆաղաֆը կավերլի և կհավասարեցվի գետին, և որ այդ ժամանակ անհնար կլինի մեզ դաշտերից հեռանալ: Սակայն նա մեզ խորհուրդ տվեց սեղանի վրա թուրքական թաղամաս, որտեղ վճարեց թղթախոտի և թղթի և փողով մեզ դաշտերից հեռացրեց: Սակայն նա մեզ խորհուրդ տվեց սեղանի վրա թուրքական թաղամաս, որտեղ վճարեց թղթախոտի և թղթի և փողով մեզ դաշտերից հեռացրեց:

Ի՞նչ էր հիմա մեզ մնում անել: Իմ ուղեկիցը՝ ֆույր Բյուրն Բողիլը, անկողնում դառնալով երեք ֆույր: Կեսօրին ես ևս մեկ անգամ դուրս եկա՝ մի քանի մարդկանցից օգնություն խնդրելու, որ ֆույր Բողիլի համար եզան սայլ բերեմ: Այդ ժամանակ մութասարիֆի մոտ էին ֆաղաֆի հայերի երեկոյանը, և նա նրանց ասում էր, որ ղեկավարները մեկնել են օրվա ընթացքում և որ եթե նրանք ցանկանում են, կարող են թողնել այստեղ իրենց կանանց, բայց նրանց ողջ ունեցվածքը, թե՛ իրենց հետ վերցրածը, թե՛ այստեղ թողնելը, դաշտերից և կառավարությանը: Միայն հարուստ մարդիկ համաձայնեցին մեկնել: Նրանք կարծում էին, որ կարող էին փողով գնել իրենց կյանքը դաշտերից: Մութասարիֆն այժմ ինչ ասաց, որ կարող էին մնալ այնտեղ, որտեղ էինք [մինչ այդ]: Նրանք հայերին երեք օր ժամանակ էին սկսել, բայց հազիվ երկու կամ երեք ժամ էր անցել, երբ ժանդարմները և զինվորները ներխուժեցին սենյակ և զավթեցին դրանք: Մի քանի կին և երեխա եկան որբանոց՝ աղաչասանելու: Այն հայերը, որոնք դեռ ֆաղաֆում էին, ասացին՝ քանի որ կառավարությունը որոշել է զավթել նրանց ողջ սեփականությունը, դա կրճատվելու իրենց և՛ կործանումը, և՛ մահը, հետևաբար՝ նրանք ցանկանում են մեռնել բոլորը միասին իրենց սենյակում:

Երկուսս թողնեցի օգոստոսի 12-ին, վաղ առավոտյան, երբ որոշ զինվորներ որոշեցին ուժով մեր սենյակը, հայերն իրենց դաշտերից հեռացան մի քանի անգամ կրակեցին: Դրանից անմիջապես հետո որոշացրեցին հրահրել: Բացի 20000 զինվորներից, Մուսուս յուրաֆանյուր թուրք զինված էր և մասնակցում էր ջարդերին, զոհեր՝ կրակոցներով: Հայերը դաշտերից կրակ էին արձակում իրենց սենյակի միայն այն դեպքերում, երբ զինվորները ցանկանում էին ուժով ներխուժել, այդ սենյակում միայն զոհամարդիկ էին:

Մտադիր չեմ նկարագրել Ձեզ դաշտում: Մենք հաճախ չգիտեինք, թե ուր թաքնվեցինք, բոլոր կողմերից հարևանները կարող էին կրակել մեր դասուհաններին. զիջեցինք էլ՝ ավելի վատ էր: Հիվանդ դաշտում և ես դառնում էիմ հասակին, որ խուսափեմ կրակոցներից: Ուրբանոցի դաշտը թղթախոտի կրակոցներից ֆանդվեցին: Ես ստիպված էի մեկնել թողնել որբերին, քանի որ գործընկերս հիվանդ էր: Այդ օրը երեկոյան կողմ մեր որբանոցի դուրս դարձան սկսեցին ջարդել: Ես իջա ներս և հարցրեցի թե ի՞նչ են ուզում: Հրամանատարը՝ Իսմայիլ բեյը, դաշտից, որ բացեմ սուրը, քանի որ նրանք փախսականներ էին փնտրում: Ես նրան հավաստացրի, որ մեզ մոտ ոչ մի փախսական չկա: (Միայն մի քանիսն ուսուցիչներ էին մեր գյուղից, ովքեր եկել էին մեզ մոտ անցած զիջել, և երբ կրակոցները սկսվեցին, չէին համարձակվում դուրս գալ փողոց: Իսկ ո՞վ խիզախություն կունենար դուրս գալ: Ես չէի կարող նրանց փախսական համարել):

Հրամանատարը համարեց, որ ես ղեկավար եմ ներս թողնել, հակառակ դեպքում նրանք կկոտորեին նաև գլխավոր դուռը: Չունենալով ընտրության հնարավորություն՝ ես բացեցի դուռը և նրանց ներս թողեցի: Նրանք խուզարկեցին ողջ սուրը, բացեցին յուրաֆանյուր դաշտերը: Գյուղի ուսուցիչներին տարան, մեզ երաշխավորեցին, որ նրանց հետ ոչինչ չի դասահի: Սակայն, նախքան գնալը նրանք մի կնոջ ու մի աղջկա վրա կրակեցին: Երոզը օրը մի քանի զինվորներ և մի մարդ վերադարձան. կարելի էր կարծել, թե նրանք մի խորհրդավոր թեմա մու էին փնտրում: Նրանք եկան կառավարության հրամանով, որ մենք ղեկավարեցինք նրանց համաձայն մեր քանի մարդկանց՝ մեծ թե փոքր: Իմ բոլոր խնդրանքները և աղաչանքները զուր էին, նրանք մեզ վստահեցրին իրենց դաշտի խոսքով, որ նրանք հարմարավետ կերտով կուղարկվեն Ուրֆա: Ես այդ ժամանակ գնացի մութասարիֆին խնդրելու: Նա կանգնած էր թղթախոտի մոտ՝ որդես գլխավոր հրամանատար: Ինչ ցույցիս չլսեց, նա դարձել էր մի կասարյալ հրե: Երբ ես նրան աղաչեցի, որ գոնե երեխաներին խնայի, նա դասասխանեց. «Ի՞նչ չղեկավարեցի, որ հայ երեխաները մնան մահմեդականների հետ, նրանք ղեկավարեցին իրենց ազգի հետ գնալ»: Մեզ միայն երեք աղջկա թույլ սկսեցին վերցնել՝ որդես ծառաներ:

Չեմ կարող դասել, թե ինչպե՞ս կարողացա սուս հասնել ու հասցրի տեսնել այդ խեղճ մարդկանց, որոնց տեսնել էիմ առանց որևէ մի բանի, նույնիսկ 5 փարս թույլ չսկսեցին վերցնել: Ես վախենում էի, որ նրանք ճանադարհին կմեռնեն հիվանդությունից կամ սովից և երբեք չէի կարծում, որ այդքան օրս կտղտանային: Ես գիտեի, որ զոհամարդիկ փրկվելու էլի չունեին:

Դա հենց այն կեսօրին էր, երբ սացա առաջին սարսափելի սեղանությունները, բայց ամբողջովին չհավաստացի դրանց: Մի քանի ջրաղացումներ ու հացթուխներ, որոնց ծառայությունները ղեկավարում էին կառավարությանը, մնացել էին և նրանք էլ ստանում էին առաջին նորությունները: Բոլոր զոհամարդկանց կարող էին միմյանց և ֆաղաֆից դուրս՝ գնդակահարել: Կանանց և

երեխաներին սարել էին հարևան գյուղերը, հարյուրական՝ սեղավորել սներում և ողջ-ողջ այրել կամ գետը նետել: (Մեր սները փախչելի հիմնական մասում էին, մենք լուրերը բավականին արագ էինք ստանում): Բացի այդ, կարելի էր տեսնել անցնող կանանց ու երեխաներին՝ արնաբերական ու ողբալու... ՌՎ կարող է նկարագրել նման տեսարաններ: Այս բոլորին գումարեմ վառվող սները և բազմաթիվ այրված դիակների հոսք:

Մեկ բարբառալու ընթացքում ամեն ինչ համարյա ավարտված էր: Այժմ սղանները դարձնում էին իրենց ֆաշիստներ, նրանով, որ կարողացել էին բնաջրն ընկնել ողջ հայ ցեղը: Երեք բարբառ հետո, երբ մեկնեցինք Մուսից, գյուղերը դեռ այրվում էին: Քաղաքներում թե գյուղերում հայերին դասակարգող ոչ մի բան չէր մնացել:

Միայն Մուսուն 25000 հայ կար: Բացի այդ, Մուսն ուներ 300 հայկական խիս բնակեցված գյուղ:

Մենք Մեզրե մեկնեցինք հենց որ փոքր Բողիլը բավականաչափ կազդուրվեց: Մեզ ուղեկցող զինվորները հոգաբարձուս նույն էին սալիս մեզ, թե որսն՝ ինչպես և որքան կանանց ու երեխաների էին սղանել:

Խարբերող գալով՝ մենք բաց գոհ էինք, տեսնելով, թե որքան լիքն էին որբանոցները: Սակայն դա այն ամենն էր, ինչ կարելի էր ասել: Մամուրեթ-Ազիզը դարձել էր բոլոր հայերի գերեզմանը. բոլոր հայերին սարբեր վիլայեթներից ուղարկվում էին այստեղ, և նրանք, ովքեր ճանադարհին չէին մահացել, այստեղ գալիս էին, դարբանաց, իրենց գերեզմանը գտնելու համար:

Մեկ այլ սարսափելի բան Մամուրեթ-Ազիզում այն չարչարաններն էին, որոնց մարդիկ ենթարկվում էին երկու ամիս բարձրագույն և հիմնականում այստեղ դաժանորեն վերաբերում էին բարձր դասի ընտանիքների հետ: Մարդկանց ոտները, ձեռքերը, կրծքավանդակը մեխով գամում էին փայտին, ղոկում էին ոտների և մասների եղունգները, բեղերը և հոնները՝ ֆաշուն, ոտնաթափերը մեխում էին գամելով՝ ինչպես ձիերին են անում, մյուսներին արտաբնական զրկ-խիվայր կախում էին... Օհ, որքան կուզենայի, որ այս բոլոր փաստերը ճիշտ չլիներին: Ուղեկցող մարդիկ դրսում չկարողանային լսել խեղճ զոհերի հոգեվարժի ճիչերը, բանիս շուրջը, որտեղ այդ գազանություններն էին կատարվում, կանգնած էին մարդիկ՝ թմբուկներով ու շեփոկներով:

Հուլիսի 1-ին Խարբերից առաջին 2000-ին ուղարկեցին: Նրանք զինվորներ էին, և լուրեր էին սարածվում, որ ճանադարհներ են կառուցելու: Մարդիկ սարսափահար էին: Այդ ժամանակ վալի կանչեց գերմանացի միսիոներ դարձնելու Էմմանուել և խնդրեց նրան՝ հանգստացնել ժողովրդին, նա բաց ցավում էր, որ մարդիկ այդպիսի վախեր ունեին և այլն, և այլն: Մի ֆանի օր անց, սարից այն կողմ, նրանց բոլորին սղանեցին: Նրանց միասին կաղել էին միմյանց, և երբ զինվորներն ու ֆրոներ սկսեցին կրակել՝ նրանցից մի ֆանիսին մթության մեջ հաջողվեց փախչել: Հաջորդ օրը ևս 2000-ին ուղարկեցին Դիարբեկի ուղղությամբ: Այդ սեղահանվածների մեջ մեր մի ֆանի որբ սղաններն էին, որոնք մի ամբողջ սարի աշխատել էին կառավարության համար: Նույնիսկ ֆրոների կանայք էին գալիս իրենց դասակներով և սղանում հայերին:

Նրանցից ոմանց հաջողվեց փախչել: Երբ կառավարությունը լսեց, որ որոշ հայերի հաջողվել է փախչել, նրանք թողեցին սեղահանվողներին երկու օր անանց ուսելիքի, որովհետև բաց սկար լինեին փախչելու համար:

Հուլիսի 5-ին բարձր խավի 6000 ընտանիքներ սեղահանեցին: (Այդ ընտանիքներից որոշ կանայք ու երեխաներ կարողացան Ուրֆա հասնել):

Հուլիսի 6-ին՝ 1300 ընտանիք:

Այնուհետև նորից բոլոր կաթոլիկ հայերն իրենց արեթոլիկոսի հետ սղանվեցին Գյուլջիկ հովտում:

Մինչև այժմ դեռ կային մի ֆանի անուսականներ, որոնց կարիքը կառավարությունը զգում էր, և այդ դասաճառով էլ չէին սեղահանվել, այժմ սակայն նրանք էլ էին հարկադրված մեկնել և սղանվել:

Մոսավորադես Բայրամի ժամանակ էր, երբ ամերիկյան հյուրասուրբ, դարձնելու էին մի ավստրալոս հետ եկան վալիի մոտ և խնդրեցին հեռագրել Կոստանդնուպոլիս և խնդրել՝ զբաղմունքներն ցուցաբերել մնացած հայերի հանդեպ: Նա դրան համաձայնեց: Պայմանավորվեցին, որ սեֆսը ուսկանաները կվճարվեցին: Վերջինս համառեց, որ հեռագրում լինեն հետևյալ բառերը. «Մեղավորները հեռացել են» և այլն, և այլն: Այսպիսով նա ուզում էր հարյուր հազարավոր սեղահան եղած մարդկանց ներկայացնել իբրև «մեղավորներ», մինչդեռ իրականում նրանք բացարձակապես անմեղ էին: Դրանց անմիջապես հետո այդ դարձնումներն ասացին, որ լավ կլինի, եթե մնացած մի ֆանի հայերը նույնպես մեռնեն, ֆան աղավաղեն ճշմարտությունը:

Երբ Վարձավան ընկավ, այդ իրադարձությունը նրանք նետեցին՝ սեղահանելով բոլոր հաճախողներն ու կաղ մարդկանց:

Այս ընթացքում կենդանի մնացած կանայք և երեխաները Քոլից, Էրզրումից, Երզնկայից, Մամուրից, Տրապիզոնից և այլ վայրերից՝ սկսեցին վերադառնալ: Նրանց դասած դասությունները չեն կարող վերադասվել: Նախընտրելի է միանգամից սղանվել, ֆան ենթարկվել այդպիսի դաժան փորձությունների: Խարբերում գրեթե յուրաքանչյուր թուրք հայ կին էր վերցրել:

Քանի որ բոլոր մարդիկ սեղահանվել էին, բողոքականներին ու կաթոլիկներին սեղահանությունից ազատելու հրաման ստացվեց: Մարդիկ, որոնք թափնվել էր հաջողվել, կրկին երևան եկան: Պաշտոնապետ անձինք այժմ ողջ եղանակով աշխատում էին մնացած հայերին մահմեդական դարձնել: Հայերին ստիպում էին խնդրագրեր ստորագրել՝ մահմեդական դարձալու խնդիրով. նրանք էլ դա անում էին՝ հանուն իրենց կանանց ու երեխաների:

Դեռևս Կոստանդնուպոլիս մեր ճանադարհին հանդիպեցին կանացից և երեխաներից բաղկացած ֆարավանների, սակայն ոչ մի երիտասարդ կին կամ աղջիկ չկար նրանց մեջ: Մյուսները դաժան վերաբերմունքի էին արժանանում մինչև մահ:

Մա իսլամի զարթոնքն է: Նրանք իրականացրեցին իրենց ծրագիրը դիվային հնարամտությամբ: Ըստ անգամ նրանցից կարելի է լսել. «Հմա թող ձեր Հիսուսը

ձեզ օգնի», և այլն, և այլն: Հաճախ հայերին խաչում էին գյուղերում:

Եվ նրանք ասում են. «Այս բոլորը Պերմանիան է կարգադրել, մենք հազիվ թե կարողանայինք հակազդել դրան, մենք ի՞նչ կարող էինք անել, մենք չենք կարող Պերմանիայի հետ վաս հարաբերություններ ունենալ»:

Լոկ մի ֆանի հազար կենդանի մնացածներ կան, և նրանց մենք դեմք է մեր հոգածությունը նվիրենք: Մենք չդեմք է մեզ վրա վերցնենք այն ամբողջ, որ թույլ ենք սվել բնաջնջել մի ողջ ազգի: Մենք այլևս չենք կարող այն ազգ կոչել. սա ազգի մնացորդն է:

Թող Աստված գթա նրանց:

P R E F A C E

If anyone says "The dreadful events in the Ottoman Empire in 1915" is quite enough. There is no need to be more specific. The knowledge on the Armenian Genocide is world-wide. History research are carried out by scholars living outside Turkey, including some native Turks, now living abroad – in exile. New books presenting documentation are currently on the lists.

A special source are the eyewitnesses on the spot. Quite a few foreigners who were working in the Ottoman Empire at that time were able to observe what was going on. Some were diplomats, others were business people, quite a few were missionaries. Reports were sent to governments and newsmedia and the information was spread all over the world. The Turkish ambition to carry out their plan secretly failed as such. [US] President Herbert Hoover noted in his memoirs that "the name Armenia was in front of the American mind... known to the American schoolchild only a little less than England".

The documentary booklet, presented here, was written by the Swedish missionary, Alma Johansson (1880-1974). Among other reports Johansson is often mentioned because of her especially vivid first hand documentation. For example, she described how the kids at the orphanage were handed over to a Turkish officer. All of them were murdered.

Johansson, who worked for the Missionary Society of Swedish women, were sent to Armenia already in 1901, where she stayed until December 1915. She worked for Armenian children at a German orphanage. On the outbreak of the war, when the atrocities against the Christian minorities escalated, Johansson became an eyewitness of these crimes. In 1910-1915 she stayed in the town of Mush in Western Armenia, where she worked together with the Norwegian missionary Bodil Björn. Also her experiences were later on published in Scandinavia.

In 1923 Johansson moved to Thessalonica, where she established workshops for more than two hundred Armenian women. She also founded an Armenian kindergarten och primary school in Charilaos, Greece.

In 1997, "The Johansson memorial evening" was organized in Yerevan. In 2005, on the 90th anniversary of the Armenian Genocide, a group of Swedish Armenians visited Alma Johansson's grave at Skogskyrkogården, outside Stockholm, to remember the horrifying events and to honour her efforts. This renewed publication of her book is carried out with the same purpose.

Åke Daun
Professor emeritus
Stockholm University

Alma Johansson

A PEOPLE IN EXILE

ONE YEAR IN THE LIFE OF ARMENIANS

Stockholm, 1930
The Women Missionary Movement

Foreword

An activist of the Swedish Women Missionary Movement¹, Fröken Alma Johansson worked amongst Armenians in Turkish Armenia since 1901. In these notes, she tells of the terrible ordeal of this martyred nation. She was an eyewitness of those fearful events and shared the Armenians' pain and suffering. You will find more details of those events on the pages that describe the war years, 1914-1915.

At just 21, Fröken Johansson was called to serve the Lord through serious, demanding missionary work. After a year of training at Malche German missionary school, she spent the first years amongst Christians in the "land of blood and tears" together with a Danish missionary, the nurse Christa Hammer who headed a Danish orphanage in Mezereh, in Cilicia, under the auspices of Deutscher Hülfsbund, a German mission².

In 1910-15 Alma Johansson was in Mush with the Norwegian missionary Bodil Björn. When clouds began to gather and the situation in the Orient was aggravating daily, the two missionaries worked in unbearable conditions, running one of the orphanages for Armenian children founded by Deutscher Hülfsbund. Their work was truly heroic and selfless.

After surviving the shock of terrible doings to which she was witness, some of which are described below, Alma Johansson returned to Sweden in December 1915. Her own words best describe her feelings. "For two or three years after the events described above, the idea of going on with life was almost unbearable. Even now it sometimes pains me to think that on that day I did not go home with everyone else and was left almost alone".

None of us who met Alma Johansson after her return, after the war and deportations, will ever forget her frozen tragic features, the expression of those

¹ The Swedish Women Missionary Movement was established in 1895 in Stockholm by Fredda Hammer and duxess Zigrid Kurck.

² Kurck is speaking about Danish "Emmaus" orphanage, which she mistakenly located in Cilicia.

eyes that had no tears left... For a long time she was unable to speak of the worst: the fate of her little wards! By deceit and force, under the word of honor of a high officer the little ones were lured out and taken to meet their deaths, like lambs meant for slaughter. The only thing that could soothe the pain of her grieving was her faith and hope that the children are now at Christ's side, that the child martyrs are safe from suffering in Paradise.

In 1920 Alma Johansson went to Constantinople with a member of the Danish Women Missionary Movement³ Mrs Grünhagen in an attempt to return to Cilicia where the persecuted Armenians were desperately in need of help. However the Turkish authorities had already banned all missionary activities: they did not wish to have witnesses of their crimes. The ruins, the demolished villages, the desert roadsides strained with sun-bleached human bones: the picture of the terrible tragedy that happened there were appallingly obvious. Thousands and thousands of Christians died a painful death akin to their brethren on the banks of Euphrates, the Black River that once turned black with human blood and went blacker every year with the terrible memories.

Alma Johansson went back to work with Armenian refugees in the vicinity of Constantinople, first in Makikeu and then in Skutari. After the Swedish Women Missionary Movement joined its activities with Near East Relief, a major American relief organization working amongst the underprivileged in the Near East, we were offered to send Alma Johansson to Thessalonica in Greece where the Americans had a base and where she could launch activities to support the distressed alongside missionary activities.

When Americans concluded their mission and withdrew their staff from Thessalonica, the Swedish Women Missionary Movement continued to work in Thessalonica independently, from 1924 on. Alma Johansson uses all her skills and enormous experience of almost thirty years, working with the same love, devotion and diligence amongst widows and orphans, amongst the poor, destitute and miserable.

At the missionary workshops, widows and young girls have the chance to make their own living. Beautiful handwork – convincing illustration of the great skills of Armenian women in artistic embroidery – is sent to Sweden for sale, where over the years it became quite popular; it is now in high demand and sold all over the country. Giving the exiled people the possibility to earn their own bread is already very helpful.

Little brown-eyed Armenian children are educated at Christian schools. We hope that in time, they too will have the opportunity to earn their own living (the schooling of one pupil costs about 30 Kr. a year).

³ Danish Women Missionary Movement was established in 1900 and it continued its activity till 1980. By the initiation of this organisation, missionaries sent to Ottoman Empire launched large humanitarian work on behalf of Armenians in Kharberd, Mush, Van, Marash, Urfa, K.Polis. Since 1920 many of them continued their activities in Greece, Syria and Lebanon.

Let us support our Armenian missionary Alma Johansson with gratitude for representing us Swedish women amongst Armenians in Greece. Let's help her in her caring and loving activity with our prayers, our donations, our constant support for the nation to which she has devoted her efforts, her entire life! To the Christian nation whose desperate plight calls for our brotherly love and charity!

Sigrid Kurck*

* Baroness Zigrig Kurck was one of the first directresses of Women Missionary Movement (translator's note).

“WHO ARE THEY AND WHERE DO THEY COME FROM?”

In his grace, the Lord has endowed us with the ability to forget as well as remember. We are blessed with the ability to forget the times of excruciating suffering and despair, or at least our pain is alleviated over the years. How else could many of us find the strength to go on living?

Yet now I wish memory to preserve several fragments from the history of one nation's suffering: a history written in blood and tears. The memory of war years is fading. Yet for many who survived the horrors of those years the memory of those times lives like a black river endlessly reverberating with the deathly moaning of martyrs.

Here I will only recount the things I went through myself. It is still beyond understanding how the Turks were able to exterminate a whole nation in sight of the entire civilized world without arousing a single protest.

In Asia Minor where we lived at the time no one had any idea of what was going on in the wider world. Therefore the beginning of war in Europe and the mobilization in Turkey came like a bolt from the blue. We were three missionary nurses working in Mush, and at that time we were all on vacation in various places. The fact that we managed to get back home was a miracle. Everything turned upside down and became chaos. I cannot describe my joy and gratitude when after six days of riding on horseback in scorching heat I reached home and found my household alive and well.

Turkey did not join the war at once but from the first days after mobilization was announced, the situation became absolutely unbearable due to violence on one side and total lack of protection on another. Most of the workforce in central Turkey was Armenian, in agriculture as well as trade and crafts. One had the right to buy exemption from military service, and most men, Armenians and Turks alike, usually used this right. Conscription consisted in gendarmes arresting everyone who could not pay up, even the blind, deaf and lame. Armenians were not usually allowed to handle weapons and were immediately sent to units engaged in building roads or other types of construc-

tion, where they worked under military supervision. They looked more like convicts than soldiers. If one of them was ill, exhausted or unable to pay on demand from his commanders, he was beaten with extreme cruelty. Many died of exhaustion or abuse, others were simply shot without any reason.

The German consul in Mosul was detained in Mush for a month on his way to Germany. Despite his great affection for the Turks, what he saw was too much even for him. Once he saw Armenian soldiers carrying bags of wheat across the city. The loads were heavy; the men were guarded by armed Turkish teenagers who amused themselves by hitting the Armenians with rifle butts to speed them on their way. This and other cases of abuse against Armenians outraged the German consul, and he saw the Governor several times, pleading for the Armenians. After one petition the Turks simply made it clear to the consul that he was no longer welcome in their country.

When no men of conscription age were left (some managed to pay off the military), it was the turn of old men and boys. In one occasion provisions had to be delivered from Mush to the Caucasus battle-front but since there was no road across the mountains and all the horses and mules were used by the army, people had to serve as beasts of burden. Naturally Armenians were chosen. No men were found so they had to take old men and children. Oh how I would like to make you see the pitiful clusters of men that gendarmes gathered in the villages! The Governor once met such a group. A sick old man from the group knelt in front of the Governor and implored, "Have pity, I cannot walk any further, and carry this heavy burden even less". The Governor went into a rage, snatched a whip from his bootleg and began to whip the miserable old man, shouting, "I'll show you I have no pity for you!"

The old man died under the whip. When those Armenians came to the city, they were immediately driven into dark and stuffy sheds, and the doors were locked on them. They would lie there in sickness, half-dead, and no one cared. At last everything was ready for the expedition. They walked impassable roads in snow and frost, with heavy burdens in groups of two or three hundred guarded by armed soldiers on horseback. When the men dropped down with exhaustion one after another, a soldier would run up to them at once and start flogging the fallen. Sometimes the poor victim was able to drag on a little while under the whip but eventually he would fall unable to rise again. A blow with a rifle butt, and it was over... Sometimes in a case like this the soldiers would amuse themselves shooting at Armenians. When by night they reached a village where they would spend the night, the Armenians were once again locked in a barn and the door was only opened the next morning to continue the journey. There were fewer men left every day. Of those who reached the end of the journey, only a few came back – but in what

state! They hadn't just faced death, they had faced something much worse. I met men who only returned home to die. Their death was not caused by the physical suffering alone but also by the emotional agony of what they had been through.

Injustice and abuse of Armenians became worse every day until it got so bad that we thought it could not get any worse. The state of war gave the "government agents" the right to rob people of their livestock and agricultural produce, and everyone used this right whenever they could. Soldiers entered houses and took away whatever they liked; officers entered shops and took what their ladies fancied. It was pure legitimate robbery. During all those events Armenians kept a low profile, as they knew the slightest resistance by one single Armenian could provoke a massacre. We the missionaries were afraid to write back home telling people what was really happening. The mail was rigidly censored.

Here is just a small example. Armenians from one village that the Turks had treated with special cruelty managed to send a message to Europe describing the atrocities. The village priest was then summoned to the administration and made to sign a paper which denied everything that the earlier message had contained and said that "it is all absolute fiction, nothing had happened that could violate the brotherly relations between the two nations". What could the poor priest do? They say that a true man is ready to give his life for truth. Yes, if it concerns just his own life but they told him the entire population of the village would be wiped out unless he signed the paper. The priest knew those were not empty threats – so he signed... A couple of weeks later someone sent us a cutting from a European newspaper. It quoted that paper as vivid proof of the fact that previous reports had been "revolting lies of the Armenians". The testimony of a village priest was vivid proof indeed!

Meanwhile they went looking for new proof of the Armenians' rebellious ways. Once an army unit was sent to maintain order in a large village not far from Mush in which there were no men left. The "order-maintaining" troops consisted of drafted soldiers who had bribed high officers to avoid being sent to the front. They could just as well buy their way out of the army but the expense would have been unnecessary. As "guards of order", they had various opportunities to fill their pockets. When they arrived in the village, they obviously needed lodgings. Women gave them their houses but did not stay under the same roof with them. The gentlemen did not like this arrangement and insisted that women share their lodgings. When the soldiers resorted to violence, the women defended themselves with sticks and whatever was at hand. As a result several soldiers returned to Mush with the report, "rebellion broke out in Alizeman* village". Troops were sent there at once to "stifle the

* Village in the Mush district of Baghesh (Bitlis) province of Western Armenia.

rebellion". By that time the women and children fled, leaving ALL their possessions. Some of the houses were burnt down, the sheep and other cattle were left to the soldiers, who helped themselves to a few happy days.

Next time the zeal of those men landed them in a mare's nest. A small makeshift bridge was built across Euphrates. It was spring, a time of endless rain. One day the city was in total chaos: someone reported that Armenians had blown up the bridge during the night! All the medical doctors and pharmacists were ordered to go to the river so they could investigate and identify the "substance" used to blow up the bridge. The tension was such that it seemed bloodshed could start any moment. However, around noon everything calmed down. We were under terrible stress, waiting for the results of the investigation that would be impossible to conceal. And then, at a time when Turks were very excited by the newly found "proof" of Armenian rebellion, one sensible man stepped out of their midst and pointed out that the bridge was not blown up but merely washed away by the water.

The Armenians had a wise leader who used all his influence and rhetoric skills to calm them down while keeping up their spirits and courage. Even amongst the Turks he enjoyed some kind of respect, they even feared him a little and many secret attempts were made on his life. The Turks would openly say that as long as Papazyan is there, they cannot provoke massacre. "We shall slaughter them but *they* must give us occasion to start the massacre", the Turkish leaders said.

* * *

That year a terrible epidemic of typhus broke out; people died like flies. Sister Bodil and I did all we could to save the people but when it came to Armenians, it was easier to hand them over to the Lord than into human hands. The doctors soon noticed that there was a difference in the course and result of illness when we took patients into our care. Rumors began to spread that "if the missionaries look after them, they get well again". This was why the Governor once sent for us and stated his wish that one of us should go to Farkin where his sister, married to an official, was down with typhus. "And," said the Governor, "if you don't do my asking then I will not fulfill yours either". It was a clear hint at the fact that several times, in very severe circumstances, we had approached him on behalf of Armenians, and he had helped us. At that time it was very dangerous for a woman to travel alone in remote areas. Yet the thought that we could thus render a service to the Armenian population never left us, and we decided that one of us must go. Sister Bodil, a skilled and experienced nurse, was responsible for medical aid in the city. It was easier for me to leave for a while because the nannies were perfectly capable of

handling the work in the orphanage on their own. We thus decided I should go. I took my Armenian servant with me so as to have a reliable person next to me. We left together with the city doctor, escorted by a whole squad of soldiers. But what a road it was! We were first caught in a snowstorm and all but froze in the mountains. Only sometimes we could find traces of a road, several times I was left hanging over a cliff. After four days we reached the village. Yet had I known what kind of place we were heading to, I would hardly have dared to go. The husband of the sick woman, though a high official, proved to be an uncouth, dirty, ignorant Mohammedan in the full sense of the word. I was forced to eat from the same plate with him and his friends. This fact was already unpleasant in itself but after they touched all the food with their hands I could no longer take myself to eat it. I had to look after his wife and their neighbor, the wife of a gendarmerie officer, day and night for over two weeks. I needed some sleep but I did not dare go to bed at night in different rooms. Only next to my patient did I feel relatively safe. If I dared take a breath of fresh air, I could only do this in the company of my patient's husband when he went out with the captain whose presence also made me feel protected to some extent.

With every day the official became more persistent and made it clear my return to Mush was ruled out. I was terrified when I noticed that the doctor was on his side! I did my best to conceal my fears but I was really *very* afraid. Both women were already on their way to recovery, and I started longing to go home. I had to hear a lot of talk about hatred towards Christians; those people enjoyed describing cases of violence against Armenians in various parts of the country. One morning they came and told us about new crimes committed in the neighboring village. This was the last straw for me; exhausted and sleepless as I was, I began to cry. Doctor Assaf walked in at that very moment. When he asked what had happened, I said I was tired but one of the women told him that I was upset by what had happened to the Armenians. One evening, about two days later, I noticed a commotion in the house. The men were very agitated but no one wanted to tell me what the matter was. Late at night, the doctor came and said he and the captain would have to depart the following morning. They wanted to bring along as many soldiers as they could. I took it for granted that I would go with them but he would not even hear of it. He said he was in a hurry and would travel very fast so I would have to wait for another opportunity. That sounded like a grim prospect. I knew I would have no chance if were left behind. Early in the morning I summoned Mikael, my Armenian servant. He said, "Under no circumstances should you stay here, so get packed and ready to depart. I will ask the soldiers to saddle mules for us. Since we came here with the doctor, it is natural that we shall also go back with him". When most of the travelers were already in their saddles, I took my leave of the hosts. Only the official was

nowhere around, it was probably agreed that way.

Now we had to keep up with the party, the captain and the doctor had good horses and Mikael and myself just a pair of wretched mules. But I had to prove that we could keep up with them. The first evening when we were settling down for the night, a few men came up and started telling us about massacres in Zeitun and Van. I pretended to be asleep so that my presence would not interfere with the story. I noticed that my companions were very excited. "How about Mush?" No, in Mush all was still calm. It was terrible to hear with what relish they spoke about their crimes. Later on our way we met various people, and some of them believed that Russians would probably enter Mush in a couple of days.

— When I reached home at last and rejoiced to meet my household, I said, "Now we shall live or die together as shall be God's will". For the time being, we were granted a respite.

* * *

In spring we heard news of deportations from various regions but we had no idea what this really meant, as we had no means of communication with other parts of the country. It was impossible to send letters. Yet some reports gradually began to reach us. Women who fled villages that were ravaged by Turkish troops told of horrible doings. Many times we just sat with them and simply cried. Naturally we tried to help them as much as we could. I often told my girls, "We must help as long as we can, soon we shall not have this opportunity". Of course we had a foreboding that a catastrophe would break out in our region as well but no one anticipated a terrible massacre planned and managed from the highest political level. In every household that had any valuables left, people buried their possessions. Banks were nonexistent at the time, and people usually kept money at home. At the orphanage we dug two deep holes and filled them with crates containing winter clothes and warm blankets. I explained to the eldest girls that if we had to flee, they would be able to return later and collect the hidden things that would keep the warm.

Could you understand how we felt in total isolation, with no ties to the outer world, seeing only one or another form of violent death approaching us?! The German missionary committee provided us sufficient emergency funds to use in hard times. I had also prepared a reserve of essentials and had all the big earthenware jugs in the basement filled with water. At the time warfare on the Caucasus frontline was changeable; sometimes armed hostilities happened very near to us. High officials sent their families to Constantinople and had horses kept saddled for themselves at all times so they could flee rapidly if they had to. "But," they said, "at the last moment all Armenians

must be chopped up. The Russians will not find a single Christian dog left here". At the beginning of the war we missionaries were afraid of the Russians' arrival, as they could mistake us for Germans since we worked for a German missionary service. But as the Armenians' situation became more desperate, we forgot all about our own safety. All our thoughts were about the salvation of this poor people. Sometimes at night we would climb on the roof to try and hear sounds coming from Mount Nimrod. When military reports were in favor of the Germans, we were addressed as "brothers" but when things got worse it was "our" fault. It happened that when I went out into the street, a crowd of Turkish men would block my way, "Look, it is she who is to blame for all our troubles!" They would begin to curse me with the dirtiest words a rude Oriental man is able to utter. I was grateful that I could not understand everything and had nothing left but to stand still and hear them out until they finish swearing and free the way.

* * *

In early June 20,000 soldiers and officers of the Constantinople army came to Mush and blocked the roads leading to villages. Part of the Armenian male population was wise enough and fled over Mount Sassoun to Russia in small groups, as during the previous massacre they would seek out the men first. Bakers and millers were made to work for several weeks without rest and not even allowed to visit their homes.

At that time of deadly fear it was a great consolation for me to see so many truly God's creatures amongst the children. Their religious illumination made me wonder. "The Lord instructs the children", I often thought. Just a small example: one of the youngest was a girl of about five whose parents were killed at the very beginning of the war. She was unusually open to all things religious but was at the same time a very cheerful and lively little girl.

One day she approached "her friend" amongst the eldest girls and begged her to read aloud Chapter 7 from the Book of Revelation. Noemi, the older girl, decided that there was hardly anything in that chapter that Karan could understand. "I heard one girl read from it, it sounded so beautiful." Noemi brought her the Bible, and when she started reading the last verses about the great crowds of men gathered at the throne of the Lord, Karan nodded. This was just what she had been waiting for. Having listened till the end, Karan jumped with delight. "O, how lovely!" she exclaimed. - Sweet little Karan, just two weeks later you joined those crowds. That episode was most vividly engraved on my memory.

Late at night on a Saturday, heavy shelling began. The last group of Armenians tried to flee but was apprehended. At night the shelling stopped but we realized this was just the beginning of something that would happen very soon. Early the next morning our pastor and teachers with their families came

to the orphanage, joined by several close friends who had no men left in their households. I had to go and plead with the governor for protection of our house.

The governor's place was full of wild excitement. He seemed to have transformed into a wild animal and said we had it coming to us. Why didn't we leave sooner? The Armenian part of the city was going to be razed to the ground. There I met doctor Assaf in full military gear. Lately he would often come and take tea at the orphanage, and I thought he would put in a word for me but instead I encountered demonstrative hostility on his part. I could not understand why. That day I went to see the governor twice but to no avail. It was the midst of summer heat, mid-July, but when I walked through the city I had a strange feeling of deadly cold. I was really shivering. In all this havoc my friend went down with typhoid. Fortunately her house was just across the orphanage but it was very difficult to be in both houses at the same time.

On Sunday morning all the leaders of the Armenians were summoned to the governor and told they would be deported in three days' time. If they wished, they could bring their families with them, or leave them behind, but ALL their property, whether movable or immovable, was to be confiscated! Armenians understood this meant death, decided not to leave their homes and to die all together. No one thought of sleep. At five in the morning, a few shots rang, and then the roar of canons came. A deafening cannonade began. Not only armed soldiers were firing but all the Turks, even teenagers. The cannonade continued for three days and nights. We were partly protected by the fact that our houses were in a row with Turkish buildings but the cannonballs constantly whined over our heads. The Turks were not very good shots so there was more deafening noise than real damage. The roaring would have been enough to capture a fortress. At night I was staying with sister Bodil who was sick. When the shelling began, I did not have time to cross over to the orphanage. All the inmates had to hide in the firewood cellar and would not hear me knock on the gate. It was very hard to realize, in my soul I was with the children. Fortunately they were not alone, many of our friends were there with them.

From our windows we could see almost all that was going on. The Armenians did not leave their homes and behaved very quietly; only when the soldiers started to break into their houses did they begin to defend themselves as they could, till the end. Many women took poison so as not to be captured alive by the Turks. The next day we saw soldiers leading groups of wounded bleeding women and children across the city. Soldiers shot at them, perhaps in order to scare them. This made the Turks laugh. When one of the wounded fell, a soldier always was at hand ready to deal a blow with a rifle butt. I shall never forget this sight. There was nothing we could do for them. We did not

dare attract attention to ourselves for the sake of those who found refuge in our house.

The following afternoon we heard the gates of the orphanage being forced open. I went there. The commandant, a few officers and soldiers were standing there and demanding to be let inside. They were looking for "deserters". I explained there weren't any in the orphanage but no one listened to me. They searched the whole house, every corner, every crate. Eventually they took away the village teachers. I pointed out to the commandant that they did not qualify as deserters as they had official documents excusing them from the draft. I had the impression that the officers were disappointed by their wasted effort and wanted to somehow compensate themselves for it. The fact that they had noticed how many people were inside the house meant more danger for us. I went out to lock the gate after them but it was hard because the gate was partly broken. A woman and one of the older girls went out to help me. At that very moment two bullets fired from doctor Assaf's window whined past and hit both my helpers. I heard someone fall behind me. Both were down on the ground, the woman died instantly, the girl Ahavni was heavily wounded. The shooting became so heavy that no one dared to come out and help me carry Ahavni inside, and I could not manage alone. At last we managed to get back to the house. I saw at once that the girl's wound was lethal. She also felt it. She gave me a touching farewell. It seemed that the Lord was especially merciful to her and let her die surrounded by friends. We sat on the floor in the cellar, the only safe place in a house shaking with cannon blasts. Ahavni suffered greatly. "Why does not the Lord come for so long?" she complained by evening. I had the feeling that we would all soon be summoned to the Lord and I said, "Wait just a little while, we shall all go home to heaven".

Later that evening sister Bodil's neighbor came over, asking me to see her at once. I asked him to tell her I could not come because I was needed at the orphanage after what had happened there. After a while he came again and told me that I had to come, and that he did not want to risk his life any more to go out into the street for our sake. What could I do? Sister Bodil was ill and something could happen to her during the night. Ahavni would soon find peace in heaven, and I was forced to leave all the others to Lord's will. But it was very hard to abandon them.

During the night the Turks began to set fires to houses. Several buildings near the orphanage were already on fire. I sat there and prayed God to summon Ahavni to his side if she was still alive so she could at least avoid the fire. But how could I save sister Bodil? I would not have managed to carry her out. Just in case I kept some clothes handy so I could dress quickly. I sewed our money into belts and wore them around me. This way I spent several nights on the ready.

It was very hot if we kept windows closed but if we opened them the stench of burning human bodies was insufferable. The fact that none of us was shot inside the house seemed like a true miracle. Our house had several small windows right under the roof into which our neighbors could look from the roofs of their houses. Several times when I walked past those window shots were fired that were intended specifically for me. However, they missed, the bullets flew past me.

I was no longer thinking about life or death but as long as those who needed my help were still alive, I wanted to be at their side.

The commandant returned on the fourth day with a large group of soldiers and began battering the gate of the orphanage. I hurried to meet them. He read out a government decree ruling that everyone staying in the orphanage, including the teachers and the pastor, must be handed over to the government. All the Armenians would be deported to Mesopotamia. When I begged him to leave the children with me, he explained very civilly that this would do the children no good, "Because," he said, "as soon as everything calms down more or less, you will have to leave also. And then what will happen to a handful of Armenian children abandoned so far away from their people?" I still insisted that he let me see the governor first, and he promised to wait. I pointed to two bodies lying there and told him this was the doctor's doing. The commandant seemed to feel uneasy about this but doctor Assaf who was on the spot was tossing about like a madman. He went inside the house after me, stuck his gun in my chest and threatened to shoot me right away if I do not tell him where I am hiding the Armenians. I told him to mind who he was talking to. He could shoot me of course but this would cost him dear. A couple of times I surprised him when he was aiming his shot at one of our inmates. I told the commandant that I held him responsible for the doctor's actions. This was a *German* house.

Together with one of the teachers I went to plead with the governor. This was not easy, no one knew where he was, it was only known that he was directing the shelling from the hills surrounding the city. Finally we found him. I hope never in my life to meet such a devil of a man as that governor. One could not talk to him. However I met a high officer who was extremely civil and obliging. He expressed sympathy with my concerns. He said this was all very sad but gave me his officer's word of honor that nothing would happen to the remaining Armenians. "You cannot believe that we are such monsters to simply murder innocent women and children." (!) All the Armenians will go to Mesopotamia in ox-drawn wagons or on donkeys. "I would advise you to go there too as soon as things calm down a bit in the country," he said. "Surely they will need you there".

When a man like that gave his word of honor and spoke such words as these, how could I suspect that those were all lies? I asked him to at least allow the teachers to stay, because I knew they were more at risk than the children. He told me I could only keep three girls as servants and my servant Mikael. What could I do? I had to leave. That we managed to come all the way to the governor's quarters and back was already a miracle; sometimes we had to crawl into a corner with bullets screeching all around us. Yet when you are in such tension it makes you somehow indifferent to what is happening around you. When we came back home the commandant was furious that he had had to wait so long. I would have gladly given my life had it been use for somebody but in their eyes my life was not worth more than a stray bullet. Immediately an order was given to start packing. I made each kid wear an extra set of clothing, everyone got a pack of food - and then it was time to say goodbye. I do not have the courage to dwell on this. I urged them to remember that nothing could wrench them from the fatherly hands of the Lord. I still had a faint hope that one day I would see the women and children if they survive the troubles of a long journey. As to the men, we knew there was no hope. They were going to meet their deaths. When we kissed goodbye, we whispered in each other's ears, "See you soon in the House of God". The pastor completely lost his self-control but the teacher Makar looked as if a *purpose* rather than suffering lay ahead. He took his baby in his arms, put his arm around his wife and said with an almost radiant smile, "Let us go, we shall stay together as long as we can". - And then they were all gone...

* * *

Those left in the orphanage were in a sort of trance, as if drugged. For two days I was completely unable to think clearly but for sister Bodil's sake I had to put myself together. The shooting calmed down, the soldiers were now busy plundering. When they thought they saw an Armenian they would start shooting at random in all directions.

After a couple of days we were visited by our baker. He was one of those who were made to work for the municipality. He told us the latest news, constantly interrupting his story with sobs. He had seen how our pastor, the teacher Makar and the pharmacist Ruben, tied up together, were taken to be shot. A few days later a Turk told us that their bodies well still lying there.

The baker also told us that the bakers and millers who had been banned from visiting their homes for a few weeks were finally allowed to go and see if their families were amongst the arrested. If it was so, it was promised they would be released. Many of them already knew their families were dead but used this opportunity to save as many people as they could. Amongst the women there were many whose husbands had been killed, and now the bakers and millers identified those women as their wives, mothers, sisters etc. These

men thus found themselves with very large families. The rest, about a hundred people, were either buried alive in huge pits outside the city or driven into houses and burnt. All the inmates of our orphanage were amongst the latter. I thought I could not listen any further. All I wished in those days was for a merciful bullet to hit me. Sometimes I found myself sitting on the floor holding my head in my hands, terrified that I was losing my mind.

But the baker went on with his story. He knew that the teachers and one of the older girls were still alive; he did not know their whereabouts but had heard that they were kept in custody on the orders of the authorities. To whom could I turn? I prayed the Lord for help. Later I saw the captain, whose wife I had nursed when she was sick, passing by in the street. I went down and asked him to come in so we could talk inside. I did not dare to stay in the street. He was *human*, even though a Mohammedan, and I noticed he was ashamed of his people. He promised to see the governor at once and ask him to release the teachers. He said I should also go there myself a little later, and promised to send two gendarmes to guard our house. He told me I should not go out alone on any account. Of course it was not so very dangerous to go all the long way to the governor's alone but they could mistake me for an Armenian, what did the soldiers know about us? I did not care what happened to me, I had given up on my life; my question was, could I still do something for the survivors?

I told sister Bodil nothing of what I had heard, nor did I tell her that I had to go, as I did not wish to rouse hopes that would probably not come true in the end. One has less strength when one is sick. But I warned the girls to tell her everything should I not return. On my way I met the captain who told me the governor had promised to release the teachers. This good news cheered me up and gave me new strength to face the governor. This time the governor was jeering and using such dirty words that I felt really sick when he came up and sat next to me. At last he promised to send the girls to my place. I asked if I could take them now so as not to bother him any further. This made him so mad that in order not to risk possible success I had to pretend I believed him and went back home.

Later that day a policeman came after me and ordered me to follow him. He refused to answer my questions. We thought at once that there must be some ugly scheme but I repeated my instructions to my household and followed him. This time I had to accompany him from one police department to another. Everywhere there were Turks bragging of their feats of the last few days. One gendarme boasted that he had been one of those who burned our children. He said they'd "had fun" shooting at the roof windows of the burning house. Naturally the poor souls inside screamed with terror! - *My chil-*

dren! I had loved them like my own. And Grabion and her sweet babies, all so dear to my heart!

Afterwards I understood that I was on my way to finding our teachers but every time they told us, "It is too late". This was torture. At last I was brought to the headquarters. All the men there were high-ranking officers. They were very proud that they managed to exterminate the Armenians so quickly but admitted that they had expected stronger resistance, or else they would not have made such thorough preparations. Finally the teachers were handed over to me. The commandant said that I was to thank him for the fact that they were still alive. He thought it was a pity simply to kill such educated girls, better let them decorate (Turkish) homes with their presence!

Our homecoming was of course a joy but a joy mixed with tears. The returnees confirmed what I had heard about the fate of our wards. They had also heard the doctor say he was going to demolish the orphanage. That time when he saw me in tears over the fate of Armenians, it made him really mad, and he was determined to give me more reasons to cry. Now he could boast that he had shot dead all the outstanding Armenians with his own hand. One of them was an Armenian bishop. The governor had on his word of honor guaranteed the bishop a safe escort to his house for important negotiations. On the way the bishop was shot dead by doctor Assaf.

Sister Bodil was gradually getting better but I was asking myself in despair how I could help her regain her strength. What was happening around us did not make one any stronger but rather took one's strength away. Once in a while officers or officials dropped by. They clearly enjoyed seeing how much their stories pained me. A few Armenians fled to Sassoun. Soldiers were sent there as soon as the Turks were through with the massacre in Mush. The people of Sassoun have always been courageous, and the refugees from Mush, who had already lost everything, did not intend to give up without resistance. The Turks kept sending more troops there. Luckily they did not manage to drag the cannons into the highlands where a handful of Armenians were now fighting against a thousand Turks. The commandant had once said, "It's a pity they are not in our ranks". Finally the inequality became too strong, besides, they ran out of food supplies. All Armenians, young and old, were ruthlessly shot. This was too much even for Kurds, and they refused to shoot at helpless women and children. The Turks did it themselves.

The day the news came that Armenians in Sassoun were killed to the last man, everyone in Mush was wild with joy. The commandant told me, "Now there aren't any Christian dogs left in the country, you should go too, you foreigners have no business here any more". I also wanted to leave because I realized our young girls were in danger.

* * *

On one of the first days of August the governor sent for me. He was suffering from strong pains in his heart (this did not surprise me after all he had done.) He asked me how soon we could start on our way. I told him he knew that my friend was very ill and traveling was ruled out for a long time. He explained that he wanted to go to Harput to see an American missionary doctor but was afraid to make the long journey. So he thought it would be the best opportunity for us to go with him, and I could help him on the way. Naturally we could bring all our wards with us. At first sister Bodil would not hear of traveling. Yet this was really an opportunity that might never present itself again, especially where the teachers and the girls were concerned. We could not manage to defend them against violence much longer. We discussed it amongst us. The young girls were of course very keen to go away. It was certainly very hard on Sister Bodil who was still very weak but for the sake of our Armenian wards we made ready to leave. We could not take much with us. On August 10, we left our house in Mush. They sent ten soldiers to escort us. In the morning we caught up with the governor's party and to our horror we saw that one of the men was Dr Assaf!

What a journey it was! What a road! How many times we faced danger! We crossed gorges and swamps under enemy fire. I had to move constantly back and forth along our procession because the girls were not used to riding and once in a while one of them would fall down from her mule. The soldiers were unwilling to help us, as this journey had deprived them of many opportunities for plundering. One day I was left behind: the governor was dying, and I had to stay with him. Almost until the following night I was separated from my group and left with that monster of a doctor, a dying man and soldiers who pried around like wolves. I had over 700 pounds in gold on me, and that did not make me feel any safer. In those two days I learnt what it means to be afraid but I also learnt what Daniel had, "My God sent His angel and shut the lions' mouths". The doctor told me it was very *dumb* of me to hope to take the young girls as far as Harput. I had already seen him try to lay his hands on them on the way, though he had to proceed very guardedly for fear of the governor, and so I was very worried all the time until I rejoined them.

Sister Bodil had a small tent of her own, and as soon as we stopped for the night she went to bed together with her servant girl. The rest of us barely fit into another small tent. Luckily Oriental people have a blessed sleep, and I was able to doze a little bit although this could not be called really sleeping. Responsibility kept me tense day and night, and if I managed to survive those ten days it was only because God gave me just enough strength to last all that time.

At last we reached Mezereh. It is impossible to describe what we felt when we found ourselves amongst friends. Those who worked in Mezereh had also

lived through an ordeal but nothing compared to what we had been through. And of course they were not as broken down. Orphanages were overfilled, and the missionaries had their hands full of work. It took a lot of wisdom and charity to give help that was "not to be given". One had to keep thinking of ways to keep the seven to eight hundred people who found shelter in the orphanages out of danger. The leadership of the missionary center had been warned several times very strictly that if we should host any strangers in our house, all the orphanages would be shut down.

Later that autumn the Turks began converting the surviving Armenians to Islam. Those who did not obey had to pay with their lives. Armenians then approached us German missionaries asking us to send someone to Constantinople to tell other nations about the plight of the Armenians. At first their request was denied. It was too risky to set out on a three-week journey at a time when all the "unfaithful" were being murdered. But the Armenians came back several times: If you really feel sorry for us, will no one even dare to try? They could not believe that it was just as risky for us as it was for them. Then I asked pastor Ehmann to send me. They could spare me; I did not have very much work to do. And I was so sure some stray bullet would anyway get me sooner or later that it did not matter *when* and *where* this would happen. At first the missionary committee turned down my request. Then the missionaries decided to send me at my own risk and on my own responsibility if suitable companions turn up. Then a miracle happened: two Turkish officials were planning to go to Constantinople with their families. When brother Ehmann asked one of them if I could join the party, the man said he would protect me as his own sister. Brother Ehmann told me what to say should I be lucky enough to reach my destination in spite of everything. I did not risk bringing any papers with me. Neither my friends nor I believed I would make it to Constantinople.

I had been on difficult journeys before but this was the worst. The Turks themselves were afraid to be mistaken for disguised Armenians. It seemed that fighting was on all the time. Wherever we passed we saw human bodies lying about, mostly women and children. On our way we met crowds of Armenians being driven away – they were in terrible shape! It seemed that every trace of humanity was effaced from their faces. Many times I thanked God, even though through tears, that our loved ones in Mush did not have to suffer for such a long time. Our party included the son-in-law of one of the officials. He was the man who devised and oversaw all the atrocities in Harput and Mezereh. He was so terrifying that a single glimpse of him filled your heart with horror. When he got drunk, he became terribly dangerous. Sometimes when we stopped for the night I was unable to get a separate room for myself. In those cases I had to share a room with his family, and I was terrified. When you are not facing danger it is easy to tell people to trust in God but when you

find yourself completely helpless in front of your enemy, every time you learn anew to say, "My Lord, I belong to You, protect Your own slave". Then the Lord fulfills your prayers and keeps you in peace.

After over three weeks of exhausting and dangerous travels, I reached Constantinople. However, no one paid too much attention to my testimony: the world was busy with "more important things" than the massacre of a small nation of three million people...

When it was at last time to think about myself and go on with my life, I became depressed. I needed time to find my place in life once again. For two or three years after the events described above, the idea of going on with life was almost unbearable. Even now it sometimes pains me to think that on that day I did not go home with everyone else and was left almost alone.

But I learned to understand people who are overwhelmed by suffering. I meet them every day and I realize they are broken down and reduced to pieces. They did not have the chance that I had to have a break and regain my strength.

When you sit and listen to their accounts of their endless trials, it becomes clear that although it is true not all the Armenians were confronted with the choice of either dying or denying Christ, the majority could have avoided those terrible sufferings by agreeing to become Mohammedans. Yet they remained true to their Lord, and it is devotion that gives strength to the faithful.

Today Armenians are scattered all over the world, a nation in exile, without a home or the right to exist. And look ahead – there is not a gleam of sunlight there. Let us all join our efforts to gather the scattered wreckage and try to save these people, to stop them getting shipwrecked in their faith as well, so they continue to shine like jewels in the crown of our heavenly Lord.

Thessalonica, September 1928

SKA VI ALDRIG FÅ ETT HEM?

Skä vi aldrig få ett hem? — hur många gånger har ej den frågan uttalats under de 16 år det armeniska folket varit hemlös. Med ofattbara lidanden under deportationsåren 1915 och 1916 började dess hemlöshet. Då fredslutet kom hoppades man på bättre tider och sökte återuppbygga sina små hem. Men det dröjde inte länge förrän turkarna ställde till med Smyrna-katastrofen, då hela staden stackes i brand. Tillsammans med tusentals grekiska flyktingar kastades omkring åtta tusen armenier över till Grekland. Hälften av de sista nämnda kunde dock ganska snart lämna Grekland. I Syrien, Frankrike, Egypten, Amerika och den armeniska republiken funno de sin tillflykt. Men bland de återstående flyktingarna i Grekland var tillståndet under de första åren någonting obeskrivligt. Nakenhet, hunger och sjukdom skördade massor av liv. Och hade ej en

¹ Nittornas års rapport. Någon tillförlitlig statistik finnes ej.

Alma Johansson THE LIFE OF ARMENIAN REFUGEES

Foreword

The author of this brochure Alma Johansson is a missionary from the Women Missionary Movement¹ who works amongst Armenian refugees in Greece. One of the purposes of this brochure is to describe the heartbreaking plight of the refugees and the type of missionary aid in distress administered in Thessalonica by two members of the Women Missionary Movement, Alma Johansson and Beatrice Yonsson. Our two sisters are trying to do act as good Samaritans towards this martyred Christian nation. We ask those readers who share our compassion for the distress of that nation to disseminate this brochure in order that as many people as possible find out about the tragic plight of the Armenians and become friends of our Armenian mission.

The Women Missionary Movement

¹ Humanitarian movement in Scandinavian countries.

“MOM, SHALL WE NEVER HAVE A HOME AGAIN?”

“Mom, shall we never have a home again?” A question asked endless times over the sixteen years since the day the Armenians were driven out of their homes. For this nation, homelessness started with the inhuman sufferings of the deportation years, 1915 and 1916. When a peace treaty was signed, many people hoped the worst was over, and started rebuilding their small homes. Very soon, the Turks perpetrated the Smyrna catastrophe¹ by setting fire to a whole city.

Alongside thousands of Greek refugees, eighty thousand Armenians were moved to Greece (figures vary, and no reliable statistics exists). Half of them managed to leave Greece quite soon. They found refuge in Syria, France, Egypt, and America. The plight of the refugees who stayed in Greece was unspeakable in the first years. Lack of clothing, hunger and illness claimed numerous lives. Had it not been for active foreign aid, especially from America, another several thousand people could have died.

Armenian refugee groups in Greece were hosted chiefly in Athens and Thessalonica. Most of Thessalonica was then lying in ruins after being devastated by a terrible fire. In the waste areas, all along the ruined walls on every corner Armenians built small huts, sometimes whole blocks. Everywhere one could see someone crawling, moving with difficulty on all fours or slowly dragging their feet. The majority of Armenians were sent to barracks or army camps built on city outskirts during the war to house soldiers.

Years later, Thessalonica was rebuilt, and construction work still goes on. The huts and barracks are being torn down in the process. Throughout the country, villages were built for the Greek refugees and they were all settled there. When the hut of a Greek refugee was torn down he already had a newly built house ready for him, or at least a piece of land where he could build a home. For Armenians it was different. Even had they had money, as foreign-

¹ The massacre of Armenian and Greek population by Turkish army in 1922, in Smyrna (Izmir).

ers they were not allowed to own any land. Many of them could not even dream of renting lodging, even if the rent was not very high. Where could they go?

Just a couple of years ago Armenians were allowed to build huts on a hill outside the city but now this is forbidden. The poor people whose huts are demolished thus become homeless once more. However small and squalid, the hut was a home for those people, a place where they could lock the door and live their own lives. Will they now have to move back into camps and go back to life in the barracks?!

What makes life even harder is that the barracks are far from the city. There is no work there. Walking a long way every day in any weather is hard if you have no clothes and no shoes, especially on the awful roads that we have here.

It has been nine years that Armenians have enjoyed Greek hospitality; it is understandable that in such a poor country, they are not very welcome and frowned at. Work and bread are scant. Armenians are hardworking and resourceful when they need to make a living. They are not asking for charity but just the right to work. They are valued as workers for their diligence and reliability but more and more often, rulings are made to hire only Greeks. For a year it's been almost impossible for an Armenian to get a job unless he starts his own business. It is easy to understand what this means. Many a man to whom it was a matter of dignity to provide for his family is now starving with it at home. I often hear people say, “We realize we MUST starve but the kids do not, and keep crying for bread”. It is incredible how they survive at all! This year on several occasions when someone died the neighbors said, “It isn't pneumonia or malaria that killed him, it's hunger”. Naturally the people cannot endure illness. Tuberculosis and malaria are the most widespread ills. What else to expect in barracks where a whole family often shares the same bed!

We are very grateful to the Jewish missionary Doctor Goldstein² who treats our gravely ill for free; otherwise many of them would have been unable to see a doctor. It's worst of all when someone needs hospital care, especially in the case of operations. I have to rush about begging and pleading so the hospital accepts a patient. Sometimes I succeed and sometimes I fail. I have to be very persistent. It sometimes happened that seriously ill people whose only hope to get well was an operation asked me for help but I was unable to place them at a hospital. I can look after some patients at home but then I need to make every effort to obtain more food for the sick. Many families regularly get bread tickets that they take to the bakery and get a certain amount of bread every week. Some people might think this is merely charity

for the poor but all depends on what we mean by "merely". Our work amongst the Armenians has been Christian charity from the very start and we have worked with love. Without love it would have been impossible to live amongst them. Besides, we have many chances to remind them of the Lord's words of love that one must never forget. How many times had the tiniest expression of love saved the shimmering spark of faith from dying out. When people gather for prayer, or when I talk to each of them alone, I see them so quiet and peaceful, I see they would certainly DESIRE to trust themselves to the Lord, and I thank God for having given me the privilege of bringing love to people who have lost hope.

For several years now the Women Missionary Movement has had schools in Haralaus and Hermankeu villages not far from Thessalonica where the kids also get a good lunch. It makes one's heart rejoice to see the children cheer up and look a lot healthier when they go to school. The Hermankeu School now has 103 pupils. "Your cooking is so good!" the kids tell the cook. Eight miles away in Enikeu, a small group of Armenians is living in complete isolation and extreme poverty. The only thing they asked us is a school for their children, because they realize that the isolation is reducing them and their kids to a wild state. Their greatest wish is that their children be raised as Christian Armenians. Now, after difficult negotiations with the authorities, we managed to open a school there. They are touchingly grateful to us, and the school has cheered them up. It awakened their own needs for spiritual nourishment.

We also have a group of women who make beautiful Armenian embroidery. For two years about two hundred women made the needlework but now there are fewer. The problem is that we cannot sell a lot of needlework. All the women who do the needlework are sole providers for their families. As they also need to do housework and look after their children, they embroider at home and visit our office once a week to hand in their work and collect new orders. To provide for a family by needlework one certainly needs great skill and the ability to work very hard by day and night.

Every year several crates with second-hand clothing come from Sweden. How happy those clothes make people! Hundreds of times they told us that if it were not for this aid, they simply could not go on. The food is most needed and welcome but so are the crates. They are used to patch holes in the walls, to make floorboards etc. Recently one family became homeless once again when their hut was torn down. The authorities generously gave the family permission to build a home on the hill where the Greeks lived. However, they had nothing to build from. The man of the family came to us and asked to have a few of the crates. We gave them to him but could such walls keep the family warm or protected?

There are now six to seven thousand Armenians in Thessalonica. Apart

from the Danish Mission which also engages in Evangelical education and helps the poor, we are the only people to whom Armenians can turn when they are desperate. It is surprising that so few distressed people come to see us, we believe there are many who need help but never ask for it.

The survivors of a whole nation, a nation that had suffered for centuries, are dying, declining in body and spirit. The powers that be have no care. But we the Christians hear the call of the Lord: "...whatever you did for one of the least of these brothers of mine, you did for me."

Alma Johansson

Thessalonica, November 1931

Enclosure No. 1*

UNITED STATES OFFICIAL RECORDS ON THE ARMENIAN
GENOCIDE 1915-1917

Compiled and with an introduction by Ara Sarafian
Gomidas Institute, Princeton and London (pp.333-337, pp. 361-368)

AMERICAN EMBASSY, CONSTANTINOPLE

No. 612

November 9, 1915

The Honorable The Secretary of State, Washington.

Sir:

I have the honor to enclose herewith a translation of a statement by miss Alma Johanson regarding atrocities committed against Armenians in Eastern Anatolia. She is a Swedish lady but has been connected for thirteen years with the German Mission at Moush. Her statement was made in German, the enclosed copy is an English translation of it,

I also herewith enclose a letter from Dr. Post of Konia, together with a translation of a letter (no. 7) received from the Armenian Committee of Dashnakzoutiun.

I shall continue to send you these statements without any comment, as they speak for themselves.

I have the honor to be, Sir, Your obedient servant,
[signed] Morgenthau

Enclosures:

- 1/ Statement of Miss Alma Johanson;
- 2/ Dr. Dodd's [sic] letter, Oct. 27, 1915;
- 3/ Report of Dashnakzoutiun, No. 7, Oct. 28, 1915 (in duplicate).

* Source: NA/RG59/867.4016/226 -- from United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, pp. 333-337.

REPORT OF AN EYE-WITNESS MISS ALMA JOHANSSON (GERMAN MISSIONARY)

Towards the end of October [1914] when the Turkish war* began, the Turkish Officials started to take everything they needed for the war from the Armenians. Their goods, their money, all was confiscated. Later on every Turk was free to go to an Armenian shop and take what he needed or thought he would like to have. Only a tenth was perhaps really for the war, the other was robbery. It was necessary to carry food, etc. to the front, at the borders of the Caucasus. In order to carry the necessary burdens, the Government sent out about 300 old Armenian men, many cripples among them, and boys not over twelve years old, to carry the goods, which was a three week's journey from Musch to the Russian borders. As every individual Armenian was robbed of everything he ever had, these poor people soon died of hunger and cold on the way. If of the 300 Armenian 30-50 returned it was a marvel, the rest were either beaten to death or died for reasons stated above. The winter was most severe in Musch, the gendarmes were sent to raise high taxes, and as the Armenians had already given everything to the Turks, and therefore powerless to pay these enormous taxes, they were beaten to death. The Armenians never defended themselves except when they saw the gendarmes ill-treat their wives and children, and the result was that the whole village was burnt down merely because a few Armenians tried to protect their families.

Towards the middle of April we heard rumors that in Van there were great disturbances. We have heard statements made both from Turks and Armenians, and as these reports agree in every respect it is quite plain there is some truth in them; namely, that the Government of Turkey sent orders that all Armenians were to give up their arms which the Armenians refused to do stating that they require same in case of necessity. This caused a regular massacre. All villages inhabited by Armenians were burnt down. The Turks now boasted

* Source: NA/RG59/867.4016/226 -- from United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, pp. 333-337. For the German text of this report see LC/HM(Sr.) Reel 22/457-474. Johannsson's original German text has not been reproduced.

of having got rid of all the Armenians. I heard it from the officers myself, their reveling in the knowledge that the Armenians were done away with. Thus the winter passed, things more terrible than one can possibly relate happening every day. We then heard that massacres had started in Bitlis. In Musch everything was being prepared for one, when the Russians arrived at Lice which is about 14-16 hours of Musch. This occupied the attention of the Turks so that the massacre was put off for the time being. Hardly had the Russians left Lice, however, when the whole districts where Armenians dwelt were pillaged and destroyed. This was in the month of May. At the beginning of June, we heard that the whole Armenian population of Bitlis was done away with. It was at this time that we received news that the American Missionary Dr. Knapp was wounded in an Armenian house and that the Turkish Government sent him to Diarbekir. The very first night in Diarbekir he died and the Government explained his death as a result of having overfed himself, which of course nobody believes. When there was no one left in Bitlis to massacre their attention was turned to Musch. Up to now cruelties were committed but not too publicly, now they started to shoot people down without any cause, they beat them to death, because they found delight in doing so. In Musch itself, which is a big town, there are alone 25,000 Armenians; around Musch there are 300 villages, each village containing about 500 houses and not one male Armenian but a few women here and there are visible now. Beginning of July, in the first week of this month, 20,000 soldiers came from Constantinople over Harpout to Musch with munition and eleven guns, and besieged Musch. In fact the town was surrounded already since middle of June. At this time the Mutessarif gave orders that we two German missionaries should leave the town and go to Harpout. We pleaded with him to let us stay for we had in our charge all the orphans and patients, but he was angry and threatened to force us away if we did not do as instructed. As we both became sick we were allowed to remain in Musch. I received permission in case we should leave Musch to take the Armenians of our orphanage along but on asking for assurances of safety his only reply was: "You can take them along but being Armenians their heads may and will be cut off on the way." On the 10th of July Musch was bombarded for several hours, they pretended the reason was because some Armenians had tried to escape. I went to see the Mutessarif asking him to protect our house and his reply was "Serves you right for staying instead of leaving as instructed. The guns are here to put an end to Musch. Take refuge with the Turks." This of course was not possible as we could not leave our charges. A new order was the next day promulgated that the Armenians would be expelled and three days were given them to be ready. They were told to register themselves at the government's office before they left. The families could remain but their property and their money was to be confiscated. The Armenians were unable to go as they had no money to pay

the trip, and they preferred to die in their houses rather than be separated and endure a lingering death on the road. As mentioned before three days were given the Armenians to leave but two hours had scarcely elapsed when the soldiers broke into the houses and arrested every one and threw them into prison. The cannons began to fire and thus preventing the people from registering themselves at the government office. We all had to take refuge in the cellar for fear of our orphanage catching fire. It was a heartrending spectacle to hear the cries of the people and children who were being burnt to death in their houses. The soldiers found great delight in hearing these cries and when people who were on the street during the bombardment fell dead the soldiers merely laughed at them. The survivors were sent to Ourfa (nothing but sick women and children). I went to the Mutessarif and begged him to have mercy on the children at least, but in vain, he replied the Armenian children must perish with their nation. All our people were taken from our hospital and orphanage, they left us three female servants. Thus Musch was burnt down in this monstrous way. Every officer boasted of the number he had personally massacred thus ridding Turkey of the Armenian race. We left for Harpout; Harpout has become the cemetery of the Armenians, from all directions they have been brought to Harpout to be buried. There they lie and the dogs and the vultures lick their bodies. Now and then some man throws some earth over the bodies. In Harpout and Mezre the people have had to endure terrible tortures, such as their eye-brows being pulled off, their breasts are cut off, their nails pulled out, their feet are cut off or they hammer nails into them just as they do with horses. This is all done during the night and in order that people may not hear their screams and know of their agony, soldiers stand around the prisons drumming and blowing whistles. Needless to repeat that many died of these tortures. The soldiers then cry "Now let your Christ help you." One old priest was tortured so much into confession that he believing that this pain would cease and he would be left alone cried out in his desperation: "We are revolutionary people." He expected his torture would end now but on the contrary the soldiers said: "What else do we seek for? We have it here from his own lips." And instead of choosing their victims as they did up to the present the officials had all the Armenians, sparing no one, tortured. Beginning of July, 2,000 Armenian soldiers were ordered to leave for Aleppo to build roads. The people of Harpout were terrified on hearing this and a panic started in the town. The Vali called the German Missionary, Mr. Eheman, and begged him to quiet the people repeating over and over again that no harm whatsoever would befall these soldiers. Mr. Eheman believed the Vali and quieted the people. But they had scarcely left when we heard that they had all been murdered and thrown into a cave. Just a few managed to escape and we

got the reports from them. It was useless to protest to the Vali, the American Consul at Harpout protested several times but the Vali treats him like "air" and in a most shameful manner. A few days later another 2,000 Armenian soldiers were despatched via Diarbekir and in order to hinder them from escaping they were left to starve on the way so that they had no power left in them to flee. The Kurds were given notice that the Armenians are on the way and the wives of the Kurds came with their butcher's knives to help the men. In Mezre a public house was erected for the Turks—amid all the beautiful Armenian girls and women were put in. At night the Turks were allowed free entrance. The permission for the Protestant and Catholic Armenians to be exempted from deportation arrived only after their deportation. The Government wanted to force the few remaining Armenians to accept the Mohammedan faith. A few did so in order to save their wives and children from great suffering already witnessed. The people begged us to leave for Constantinople and bring some security for them. On our way to Constantinople we only encountered some old women. No young girls or women were to be seen.

We knew it in November already that there would be a massacre, the Mutessarif of Musch, who was a most intimate friend of Enver Pasha, declared quite openly that they would massacre the Armenians at an opportune moment and exterminate the whole race; before the Russians arrived they intended to first butcher the Armenians and then fight the Russians.

Toward the beginning of April in the presence of a Major Lange and several other high officials, such as American and German Consuls, Ekran Bey said it quite openly, namely their intention to exterminate the Armenian race. All these details plainly show that the massacre was planned.

It is very unsafe now for all Missionaries in the Interior, the officials show their hatred too plainly, and have often told us that they do not see the necessity of our presence.

In a few villages destitute women come begging, naked and sick for alms and protection. We are not allowed to give them anything, we are not allowed to take them in, in fact we are forbidden to do anything for them and they die outside. Could permission be obtained from the authorities to help them? If we cannot endure the sight of these poor people what must it be to them who suffer it themselves.

It is a story written in blood. Two old missionaries and a younger lady (Americans) were sent away from Mardiri, treated just like prisoners always in the company of gendarmes, and brought to Sivas. I find such a trip in the present circumstances for the old missionaries a terrible hardship.

Գործուն աղուր են բաժանում
Soup served at school
В школе раздают суп

MISS ALMA JOHANSSON'S REPORT.*

Translation

When one first hears of the terrible cruelties committed against the Armenians during the last months, he can hardly believe the truth of those reports and then, involuntarily, asks the question: "What was the cause of it all?"

We, who were on the spot, have seen the matter develop step by step. As early as the beginning of the first mobilization, the Turks started a systematic robbery of the Armenians; they not only took from them things that were needed for the war, but everything that was of any value. Those Armenians that had any money, could save something by giving bribes to the Mudirs (Governors of towns), for whom, of course, money was the most desirable thing. (I am speaking only of those provinces in the interior where I have lived and personally witnessed things.) Everybody who was of military age was taken into the army, and those who could not pay for their exemption, including the blind, lame and sick, were all taken by the military authorities for service. On the other hand, very strong and healthy Turks were left alone, either through bribery or influential friends. Other Turks registered themselves as gendarmes of Government officials, in order to acquire the absolute right of robbing the Christian population; and those Turks who did enter the army, hoped to have still better opportunities of robbing. Not a single man went for the purpose of serving his fatherland. Rich Turks or Kurds who had not the slightest military knowledge, were made officers.

At the beginning of the war, the foodstuffs for the army had to be transported from the interior to the Russian front on people's back. Who was to do this? Why, the Armenians of course. Thus, all the Armenians, excepting the very old men and boys, and those who had paid their exemption fee, were used for that purpose. They also called the Kurds to do the same thing, but the latter always ran away.

Enclosure No. 2*

AMERICAN EMBASSY*
CONSTANTINOPLE

No. 643

November 17, 1915

The Honorable The Secretary of State,
Washington.

Sir:

Referring to my despatch No. 612 of the 10th instant, I have the honor to herewith enclose the translation of a second statement made by Miss Alma Johanson, a Swedish lady connected for several years with the German Mission at Moush, regarding atrocities committed against the Armenians of which she has been an eyewitness.

I have the honor to be, Sir, Your obedient servant,

Enclosure: as stated, in duplicate. 800.

* Source: NA/RG59/867.4016/241 - from United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, pp. 361-368.

* Source: NA/RG59/867.4016/241 - from United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, pp. 361-368. For the original German text of this report see LC/PHM/Reel 22/457-474.

The winter in the Moush-Bitlis-Erzzeroum district is very severe and long; and it was the cause of the death of innumerable Armenians who, naked and hungry, succumbed on the roads; those of them who had any money with them to buy food, were robbed of it by the gendarmes that accompanied them. If a man was exhausted and could no longer walk, he was badly beaten by the gendarmes until he would either try to resume his march or would fall dead on the ground. Then, one of his poor companions would take off the clothes of the dead and use them for his own protection against the cold! If one third or one fourth returned of each group that was sent out, it was quite satisfactory. One would hardly consider it a sin if, under the circumstances, a man who could escape did so.

The Holy War was then proclaimed, and we all knew what was in store for the people. The high officials and priests delivered inflammatory speeches to the effect that all Christians ought to be massacred.

The Vali of Bitlis and the Mutessarif of Moush (the latter being a very intimate friend of Enver Pasha) stated officially in last November that they were only waiting for an opportunity, and that when they would find one, massacres would be started throughout the country and not a soul would be snared.

The Turks often said that before the arrival of the Russians they would massacre all the Christians; then the Russians might come in.

In the beginning of April, Ekran Bey, the Adjutant of Major Lange, publicly stated: "We shall exterminate the Armenian race."

What held the Turks back from a massacre was the knowledge that the Armenians were nowadays not so helpless as in the time of the previous massacres, as most of them had some sort of a weapon and the Turks admitted that they generally got the worst of it in fighting with the Armenians. I must here say that the Armenians had duly paid for the arms they had bought of Russia, same as for every other article they had bought; the charge that the Russians had supplied the Armenians with arms is untrue.

From now on circumstances grew worse and more intolerable every day. As the Government had made it known that those who refused to give anything to the soldiers would be severely punished, the soldiers took the liberty of committing such atrocious crimes in the villages that a description of those cruelties would make a very long and sad tale.

It very seldom happened that the Armenians rebelled, and those few instances were only cases where they wanted to defend their wives against the Turks, and invariably the result of such resistance was that the village was partly or entirely burned and pillaged.

Towards the beginning of April we heard of disturbances in Van. We received reports from Armenian as well as Turkish sources as to the cause of these disturbances, and the various reports agree in every respect, with the ex-

ception that the Armenians declare that the number of lives lost amount to a few thousands, whereas the Turkish officers glory in their report that they massacred all the Armenians at that place.

According to these reports it appears that the Government ordered all Armenians to give up their arms. The Turks, down to the children, were all allowed to keep their arms. The Armenians did not wish to surrender their arms. The Government sent troops there and a fight ensued. The Government then ordered the total destruction of the population of many villages. A few weeks later the Russians approached. A band of Kurds was sent to fight against the Russians, but they all joined the Russians. These Kurds now attacked the Turks in the same manner as the latter had done to the Armenians, and there ensued a regular massacre. When the Government realized that it could no longer hold the city, it gave orders to burn it. Those Turks who had a chance to flee, did so; a great many of them arrived at Moush and related to us the facts. They admitted that the Kurds had treated them in the same way as they had treated the Christians, but they added that they had been treated so by their coreligionists!

The massacres spread as far as Bulanuch, Lis, Acklat and also to part of the vilayet of Bitlis. During the first days of May, all was ready for a massacre in Mush; and we used to hear on all sides from the Turks that only in Moush were the Armenians left alive. Meanwhile the Russians came as far as Lis, and this saved Moush for the time being, the attention of the Turks being drawn to the Russian activities.

The Government now started to send groups of Armenians loaded with food stuffs to the front, and when they arrived there, they were all put to death. Now and then one or two managed to escape and they came back and told us why their companions would not come back.

Towards the end of June 20,000 soldiers came to Mush with eleven guns and a great quantity of ammunition. The town was besieged, and everything showed clearly that it was only a question of time and that the massacres would start. During those weeks it was possible for a few to escape to Sasoun.

The Mutessarif then ordered us (two sisters) to leave for Mamuret-ul-Aziz. We begged him to permit us to remain there, as our work was in Moush; but he got terribly angry and threatened to send us away by force. We were warned by friends, however, not to leave, as the Turks had evil intentions against us. The Mutessarif promised us that we could take our employees along. When I asked him whether there was any danger for them on the way, he replied: "Nothing will happen to you; they only cut off the heads of the Armenians."

As we were both sick, our date of departure was put off to August 10th. Late in the evening, they started to shoot; it lasted several hours. It seems that some Armenians had tried to escape to the mountains and got in touch with the sentinels. The shooting stopped, but the next morning we saw the whole town in arms.

I went straight to the Mutessarif and asked him to protect our houses. He was very angry and said it served us right, as we had not left in time. He said that the Armenians would now be expelled; if they left, well; if not, the whole town would be destroyed and razed to the ground; and that it would be impossible for them to protect us against the guns. He advised us, however, to move to a Turkish quarter, where the danger from the cannon would be less. The Turks who used to live near Armenians, had left their houses long ago.

What should we now do? My companion, Sister Biorn Bodil, was in bed suffering from typhus. At noon I once more went out to request the assistance of a few men to bring an ox cart for Sister Bodil. The Mutessarif had just then with him the leading Armenians of the city and was telling them that the whole population should leave within three days; that if they wished, they could leave the women there, but that whatever they possessed, whether they took it along or abandoned there, would belong to the Government. Only the rich people agreed to leave. They thought that they could at least preserve their lives with money. The Mutessarif now told me that we could stay where we were. They gave three days time to the Armenians, but hardly two or three hours had passed when the gendarmes and the soldiers entered the houses by force and seized them. A few women and children came to take refuge in the Orphanage. Those Armenians who were still in town said, however, that as the Government would seize all their property, it meant their ruin and death, so they desired to die all together in their homes.

On Monday, August 12th, very early in the morning, when some soldiers wanted to enter a house by force, the Armenians defended themselves and fired a few shots; thereupon the cannon roared. Besides the 20,000 soldiers, every Turk in Mush was armed and took part in the massacre—at least in shooting. The Armenians fired back from their houses, only in cases where the soldiers wanted to enter by force, and in those houses there were only but males.

I do not intend to describe you a siege. We often did not know where to hide ourselves; from all sides, neighbors were able to shoot into our windows; during the nights, it was still worse. The sick nurse and myself lay on the floor in order to avoid the shots. The walls of the orphanage were broken through by cannon shots. I was obliged to leave the orphans all alone as my companion was ill. Towards the evening of that day, the outer gate of our orphanage was broken down. I went down and inquired of them what they wanted. The Commander, Ismail Bey, demanded that I open the house as they

were searching for fugitives. I assured him we had no fugitives with us. (There were only a few of our village teachers who had come to us the evening before and who did not dare to go out into the streets when the shooting started. Who would have ventured to go out then? I could not consider them as fugitives.)

The Commander insisted that I should let them in, as otherwise they would also break open the main door. Having no alternative, I opened the door and let them in. They searched the whole house, opened every cupboard. The village teachers were carried off; but we were assured that nothing would happen to them. Before they left, however, they shot down a woman and a big girl. On the third day a few soldiers and men returned; one would think that they were in search of some wonderful enemy. They came with an order from the Government that we were to hand over to them all our people in the house, big or small. All my requests and petitions were in vain; they assured us on their word of honor that they would be provided with comforts and sent to Ourfa. I then went to appeal to the Mutessarif. He stood as First Commander by the side of a cannon. He would not even listen to me; he had become a perfect monster. When I pleaded with him to at least spare the children, he replied: "You cannot expect the Armenian children to remain alone with the Mohammedans; they must leave with their nation." We were allowed to only retain three girls as servants.

I cannot tell you how I could reach my home and how I managed to see the poor people go off without anything whatsoever; not even five paras were they allowed to have with them. I was afraid they would die on the way from sickness and starvation, and never thought that they would be murdered so soon. I was aware that there was no way out for the men.

It was that very afternoon that I received the first terrible reports, but I did not fully believe them. A few millers and bakers, whose services were needed by the Government, had remained and they received the news first. The men had all been tied together and shot outside of the town. The women and children were taken to the neighboring villages, placed in houses by hundred, and either burned alive or thrown into the river. (Our buildings being in the main quarter of the town we could receive the news quite promptly.) Furthermore, one could see women and children pass by with blood streaming down, weeping..... Who can describe such pictures?

Add to all this the sight of burning houses and the smell of many burning corpses.

Within a week everything was nearly over. The officers boasted now of their bravery that they had succeeded in exterminating the whole Armenian race. Three weeks later when we left Moush, the villages were still burning.

Nothing that belonged to the Armenians, either in the city or the villages, was allowed to remain.

In Moush alone, there were 25,000 Armenians. Besides, Moush had 300 villages with a large Armenian population.

We left for Mezreh as soon as Sister Bodil had sufficiently recovered. The soldiers that accompanied us showed us with pride where and how and how many women and children they had killed.

We were very pleased to see upon our arrival at Harput that the orphanages were full. This was, however, all that could be said. Mamouret-ul-Aziz has become the cemetery of all the Armenians; all the Armenians from the various vilayets were sent there, and those that had not died on the way, came there simply to find their graves.

Another terrible thing in Mamouret-ul-Aziz was the tortures to which the people had been subjected for two months; and they had generally treated so harshly the families of the better class. Feet, hands, chests were nailed to a piece of wood; nails of fingers and toes were torn out; beards and eyebrows pulled out; feet were hammered with, nails, same as they do with horses; others were hung with their feet up and heads down over closets... Oh! How one would wish that all these facts were not true! In order that people outside might not hear the screams of agony of the poor victims, men stood around the prison wherein these atrocities were committed, with drums and whistles.

On July 1st, the first 2,000 were despatched from Harput. They were soldiers, and it was rumored that they would build roads. People became frightened. Whereupon the Vali called the German missionary Mr. Eheman and begged him to quiet the people; he was so very sorry that they all had such fears etc. etc. They had hardly been away for a day, when they were all killed in a mountain pass. They were bound together and when the Kurds and soldiers started to shoot at them, some managed to escape in the dark. The next day another 2,000 were sent in the direction of Diarbekir. Among those deported were several of our orphans (boys) who had been working for the Government all the year round. Even the wives of the Kurds came with their knives and murdered the Armenians. Some of the later succeeded in fleeing. When the Government heard that some Armenians managed to escape, they left those who were to be deported, without food for two days, in order that they be too weak to be able to flee.

On July 5th, 6,000 families of the best class (some women and children of these families could reach Ourfa) were deported.

On July 6th, 1,300.

Then again, all the righ [sic] Catholic Armenians, together with their Archbishop, were murdered in the valley of Göljik.

Up to now there still remained a number of tradesmen whom the Gov-

ernment needed and therefore had not deported; now these too were ordered to leave and murdered.

It was about the time of Bairam when the American Consul, together with Mr. Eheman and an Austrian, came to the Vali and begged him to telegraph to Constantinople and request to have mercy on the remaining Armenians. He agreed to it. It was arranged to get up the text with the Chief of Police. The latter insisted on having the telegram worded as follows: "The guilty are gone" etc. etc. He wanted thus to describe those thousands and thousands of deported people as "guilty," while in reality they were absolutely innocent. Thereupon, the gentlemen said that it would be better if the remaining few Armenians also died rather than misrepresenting the truth.

When Warsaw fell they celebrated the event by deporting all the cripples and lame people.

During this time the women and children that were left over, began to come from the regions of Keghi, Erzeroum, Erzingen, Samsoun, Trebizond, etc. The stories that they related cannot be put down; one would prefer to be killed at once rather than to be exposed to such terrible treatment. In Harput almost every Turk has taken an Armenian woman.

Now that all the people had been sent away, an order was received exempting Protestants and Catholics from deportation. Some people who had been able to hide themselves showed up. The officials now worked with all their might to convert the remaining Armenians into Mohammedanism. The Armenians were forced to submit petitions requesting to become Mohammedans; and they did it for the sake of their wives and children.

On our way to Constantinople we met caravans consisting of women and children; no young women or girls were, however, to be seen among them. The others will be maltreated until they die.

This is the awakening of Islam. They have executed their plan with a diabolical cleverness. Many a time one would hear them say: "Now let your Christ help you." etc. etc. Not rarely were Armenians crucified in the vilages.

And they say: "Germany has ordered all this; we can hardly stand this, but what can we do; we cannot help being on bad terms with Germany!"

There are still a few thousands alive, and to them our care should be devoted. We must not take upon ourselves the shame that we have allowed a whole nation to be exterminated. We cannot call it a nation anymore; it is a remnant of a nation.

May the Lord have mercy on them.

Стоит кому-нибудь произнести: “чудовищные события 1915 года в Османской империи” – этого будет вполне достаточно. Нет необходимости вдаваться в особые объяснения. Об Армянском геноциде известно всему миру. Исторические исследования проводятся учеными, живущими за пределами Турции, в том числе и турками, ныне проживающими за границей – в изгнании. Новые книги, представляющие документальный материал, бывают постоянно доступны в соответствующих списках.

Особым источником являются свидетельства с мест событий. Лишь несколько иностранцев, работавших в то время в Османской империи, могли наблюдать за происходящим. Некоторые из них были дипломатами, другие – деловыми людьми, совсем немногие – миссионерами. Отчеты направлялись правительствам и в средства массовой информации, и информация распространялась по всему свету. Замысел турков сохранить свой план в тайне как таковой провалился. Президент [США] Герберт Гувер отметил в своих мемуарах, что название “Армения” было в центре внимания американцев... и известно американскому школьнику лишь немногим меньше чем Англия.

Представленная здесь документальная книжка была написана шведской миссионеркой Альмой Юханссон (1880-1974). Среди прочих, написанный Юханссон отчет часто упоминается по причине его особенной, живой, из первых рук, документальности. Например, она описывает, как дети в сиротском приюте были переданы турецкому офицеру. Все они были убиты.

Юханссон, работавшая для Миссионерского общества шведских женщин, была послана в Армению еще в 1901 году и оставалась там до декабря 1915-го. Она работала с армянскими

сиротами в немецком приютском доме. Когда вспыхнула война, зверства против христианских меньшинств усилились, и Юханссон стала свидетельницей этих преступлений. В 1910-1915 годах она находилась в городе Муше в Западной Армении, где работала вместе с норвежской миссионеркой Бодил Бьёрн. Впечатления последней также были позже опубликованы в Скандинавии.

В 1923-м Юханссон перебралась в Салоники, где открыла мастерские для более чем двухсот армянских женщин. Она основала также армянский детский сад и начальную школу в Карлилаосе (Греция).

В 1997-м в Ереване был организован вечер памяти Юханссон. В 2005 году, по случаю 90-летней годовщины Геноцида армян, группа шведских армян посетила могилу Альмы Юханссон в Скутскюркогорден, кладбище в пригороде Стокгольма, чтобы вспомнить об ужасных событиях и воздать почести усилиям миссионерки. Данное переиздание ее книги осуществляется с той же целью.

Оке Даун
заслуженный профессор
Стокгольмский университет

Альма Юханссон

НАРОД В ИЗГНАНИИ

ОДИН ГОД ИЗ ИСТОРИИ АРМЯН

Стокгольм 1930 г.

Женское миссионерское движение

Предисловие

Активистка шведского женского миссионерского движения¹ фрёкен Альма Юханссон работала среди армян турецкой Армении с 1901 г. В этих заметках она рассказывает об ужасных испытаниях, выпавших на долю народа-страдальца. Она была очевидцем страшных событий и разделяла с армянами их боль и страдания. Подробнее об этом на страницах, касающихся военных лет (1914-1915 гг.).

К серьёзной миссионерской деятельности Господь призвал фрёкен Юханссон когда ей было всего 21. После года обучения при немецкой миссионерской школе Малче, она провела первое время среди христиан в «стране крови и слёз» вместе с датской миссионеркой, медсестрой Кристой Хаммер, заведовавшей датским сиротским приютом в Мезере, в Киликии, под эгидой Германской миссии Deutscher Hilfsbund.²

С 1910-15 гг. Альма Юханссон находилась в Муше вместе с норвежской миссионеркой Бодил Бьёрн. В то время, когда тучи стали собираться на горизонте, а ситуация на Востоке обострялась с каждым днём, эти две миссионерки работали в невероятно тяжелых условиях. Они выполняли всю необходимую работу в одном из детских приютов для армянских детей-сирот, основанным Deutscher Hilfsbund, поистине с героизмом и самоотверженностью.

После многих ужасных переживаний от увиденного, о чём в частности говорится в нижеследующем повествовании, в декабре 1915г. Альма Юханссон вернулась в Швецию. Её собственные слова красноречиво описывают пережитое:

«В течение двух-трёх лет после вышеописанных событий, мысль о

том, что нужно жить дальше, была для меня почти невыносимой. До сих пор, временами я мучаюсь сознанием того, что именно тогда я не пошла домой вместе со всеми, и меня оставили здесь совсем одну.»

Все мы, кто встречался с Альмой Юханссон после её возвращения, после войны и депортаций, никогда не забудем эти застывшие, глубоко страдальческие черты лица, выражение этих глаз, выплакавших все слёзы... Долго она не могла говорить о самом тяжёлом, о судьбе своих маленьких подопечных! Коварством и силой, под слово чести высокопоставленного офицера малюток выманили, и увезли навстречу смерти, как ягнят на убой. Единственное, что могло хоть как-то унять боль в сердце, наполненном невыразимой скорбью, – это вера и надежда на то, что дети находятся у Христа, дети-мученики защищены от всех страданий в раю.

В 1920 году Альма Юханссон поехала в Константинополь вместе с представительницей датского женского движения миссионеров³ госпожой Грюнхаген, чтобы попытаться вернуться в Киликию, где подвергавшиеся преследованиям армяне очень нуждались в любой помощи. Но турецкие власти всякую миссионерскую деятельность уже запретили – они не желали иметь свидетелей своих преступлений. Руины, разрушенные деревни, дороги через пустыни, с выжженными солнцем человеческими костями на обочинах – картина страшной трагедии, разыгравшейся в этих местах была чудовищно очевидной. Там тысячи и тысячи христиан умирали мучительной смертью, подобно своим собратьям у берегов Евфрата – «чёрной реке», почерневшей от крови, и черневшей с тех пор из года в год от страшных воспоминаний.

Альма Юханссон снова вернулась к работе среди армянских беженцев в окрестностях Константинополя, сначала в Макрикеу, затем в Скутари. После того, как Шведское женское миссионерское движение связало свою деятельность с крупной американской благотворительной организацией «Near East Relief», проводившей работу среди нуждающихся на Ближнем Востоке, нам предложили направить Альму Юханссон в Салоники, Греция, где у американцев была база, и где она смогла бы начать работу по оказанию помощи бедствующим, сочетая её с миссионерской деятельностью.

Когда американцы завершили работу и отозвали своих сотрудников,

³ Датское общество было основано в 1900 г. и продолжило свою деятельность до 1980 г. Миссионеры, отправленные по инициативе этой организации в Османскую империю, провели большую работу в пользу армян в Харберде, Муше, Ване, Мараше, Урфе, Константинополе. С 1920 года многие из них продолжили свою деятельность в Греции, Сирии, Ливане.

¹ Организация была основана в 1895 г. в Стокгольме под названием “Проповедческое общество шведских женщин” усилиями Фредды Хаммер и графини Зигрид Курк.

² Имеется в виду основанный в городе Мезре датский приют “Эммаус”, чье местонахождение Курк ошибочно считает в Киликии.

Шведское женское миссионерское движение с 1924 года стало вести в Салониках самостоятельную деятельность. Альма Юханссон умело применяет свой огромный опыт работы, приобретённый ею почти за тридцать лет, и трудится с той же любовью, верностью и усердием среди вдов и сирот, среди бедных, обездоленных и несчастных.

В миссионерских мастерских вдовы и молодые девушки имеют возможность сами зарабатывать себе на жизнь. Красивые ручные изделия – наглядные свидетельства большой искусности армянских женщин в художественном вышивании, отсылаются в Швецию для продажи, где они за эти годы очень пришлись по душе, начали пользоваться большим спросом и продаются по всей стране. Обеспечить людям в изгнании возможность самим заработать себе на хлеб – это уже лучшая помощь.

Маленькие черноглазые армянские ребятишки воспитываются и обучаются в христианских школах. Мы надеемся, что со временем и они смогут сами зарабатывать себе на хлеб (на каждого школьника приходится по 30 крон в год).

Давайте же с глубокой благодарностью поддержим нашу армянскую миссионерку Альму Юханссон за то, что она представляет нас, шведских женщин, среди армян в Греции. Давайте поддержим её в деятельности, полной заботы и любви нашими молитвами, пожертвованиями, нашим постоянным и верным содействием народу, которому она посвятила своё служение, свою жизнь!

Тому Христианскому народу, чья горькая нужда взывает к нашей братской любви и к нашему милосердию!

Зигрид Курк*

Որտե՞ղ է մայրիկը
Where is the mother?
Где мама?

* Баронесса Зигрид Курк была из первых директрис Женского миссионерского движения (примечание переводчика).

“КТО ОНИ И ОТКУДА ИДУТ?”

Господь в милости своей даровал нам способность забывать, также как и помнить. Нам дана милость забывать времена мучительных страданий и отчаяния, или, по крайней мере, боль наша смягчается с течением лет. Как же иначе смогли бы многие из нас найти силы для того, чтобы жить дальше!

Но сейчас я хочу, чтобы память сохранила несколько фрагментов из истории страданий одного народа, истории, написанной кровью и слезами.

Память военных лет начинает блекнуть. Но для многих, кто воочию пережил ужасы тех лет, останется память о том времени, подобно чёрной реке, в глухом шуме которой будут постоянно слышаться предсмертные стоны мучеников.

Здесь я расскажу лишь о том, что пережила сама. До сих пор невозможно понять, как это истребление турками целого народа могло происходить без протестов, на виду у всего цивилизованного мира.

В Малой Азии, где мы тогда жили, никто не имел ни малейшего представления о том, что происходит в большом мире. Поэтому начало войны в Европе и мобилизация в Турции грянули, как гром среди ясного неба.

Мы, три сестры-миссионерки, работавшие в Муше, находились в это время на летних каникулах в разных местах, и то, что мы смогли вернуться домой, было просто чудом. Всё разом перевернулось и обратилось в хаос. Не смогу описать свою радость и благодарность, когда после шести дней езды верхом по невыносимой жаре я приехала домой и нашла всех наших живыми и невредимыми.

Турция ведь не сразу вступила в военные действия, но после объявления мобилизации уже с первых дней положение стало просто невыносимым – из-за насилия с одной стороны, и бесправия – с другой.

Большая часть рабочей силы в центральной части страны была армянской. Как в земледелии, так и в торговле, ремеслах. От военной службы можно было откупиться и все – как армяне, так и турки обычно

пользовались этим правом. Призыв на военную службу проходил таким образом, что те, кто не мог заплатить арестовывались жандармами – даже слепые, глухие и хромые. Армянам, как правило, оружия на руки не выдавали. Армян тут же распределяли в части, занимавшиеся строительством дорог и других объектов, где они работали под наблюдением вооруженных военных. Их можно было скорее принять за заключённых, чем за солдат. Если кто-то из них был болен, сломлен от усталости, или у него не было денег чтобы отдать их по требованию начальника, его избивали самым жестоким образом. Многие умирали от истощения и побоев, других просто расстреливали без всякой причины.

Немецкий консул в Мосуле был вынужден задержаться по дороге в Германию и остаться в Муше на один месяц. Как бы он ни симпатизировал туркам, то чему он стал очевидцем, даже для него было слишком.

Однажды он увидел, как армянские солдаты через весь город несли мешки пшеницы. Ноша была тяжёлая, их сопровождали вооруженные турецкие подростки, которые развлекались тем, что ружейными прикладами били армян, подгоняя их, если те шли недостаточно быстро. Этот и другие подобные случаи обращения с армянами возмутили немецкого консула, и он несколько раз ходил к губернатору просить за армян, но после очередного прошения турки просто дали понять консулу, что он больше не является желанным гостем в их стране.

Когда уже не оставалось мужчин призывного возраста (некоторым ведь удалось откупиться), очередь дошла до стариков и мальчиков. Однажды, потребовалось доставить из Муша на Кавказский фронт провиант, но так как через горы не было никакой дороги, а все лошади и мулы использовались армией, то в качестве вьючных животных должны были служить люди. Естественно, эта участь выпала на долю армян.

Мужчин не нашли, пришлось брать стариков и детей. О, как бы мне хотелось нарисовать вам эту жалкую группу людей, которую жандармам удалось собрать по деревням! Как-то раз с такой кучкой людей повстречался губернатор... Большой старик из толпы пал перед ним на колени и взмолился: «Сжался, я не могу идти дальше, а тем более тащить тяжёлую ношу». Губернатор рассвирепел, выхватил из сапога хлыст и начал хлестать несчастного, приговаривая при этом: «Я покажу, что не чувствую никакой жалости к вам!».

Старик умер под его плеткой...

Когда эти армяне приходили в город, их сразу загоняли в сарай, лишённые света и воздуха, а двери за ними запирались. Так они и лежали там больные, умирали, и никому не было до них дела.

Наконец всё было готово для отправки. Они шли по непроходимым дорогам, в снег и холод, с тяжелой ношей группами по двести-триста человек в сопровождении вооруженных конных солдат. Когда люди один

за другим падали от усталости – сразу же подскакивал солдат и начинал хлестать упавшего плёткой. Иногда человеку удавалось проташиться ещё немного под ударами плётки, но в конце концов несчастный падал не в силах больше подняться. Удар прикладом ружья и... конец. Иногда солдаты в таких случаях развлекались стрельбой. Когда вечером приходили в деревню, где предстояло переночевать, армян снова запирали в сарай, и дверь открывалась только на следующее утро, чтобы идти дальше. С каждым днём людей становилась всё меньше и меньше.

Даже многие из тех, кто всё-таки добирался до цели, не выдерживали и пропадали бесследно. Лишь некоторые возвращались – но в каком состоянии! Они видели не только смерть, нет, они видели что-то намного страшнее смерти! Я встречала тех, кто возвращался домой лишь для того, чтобы умереть. Умереть не только вследствие физического страдания, но также из-за душевных мук, всего того, через что им пришлось пройти.

Несправедливость и насилие над армянами ужесточались с каждым днём, и дошло до того, что – как нам казалось – теперь уже не могло быть хуже. Военное положение давало «правительству» право отбирать у населения скот и сельскохозяйственные продукты, и все кто мог, пользовались этим правом.

Солдаты заходили в дома и отнимали всё, что хотели, офицеры брали в магазинах всё, что могли пожелать их дамы. Это был попросту узаконенный грабёж.

Во время всего происходящего армяне вели себя тихо, ведь они знали, что одно самое незначительное противодействие со стороны одного единственного армянина может означать начало резни. Мы, миссионеры, боялись писать домой и рассказывать о том, что происходило на самом деле. Письма проходили через жесткую цензуру.

Вот небольшой пример.

Из одной деревни, по которой турки прошли с особой жестокостью, армянам удалось отправить сообщение в Европу о произошедшем. Тогда священника этой деревни вызвали в администрацию и заставили подписать документ, в котором опровергалось всё, что было в сообщении и заявлялось, что «всё это абсолютная ложь, что не происходило ничего, что могло нарушить братские чувства между двумя народами». Что оставалось делать священнику? Говорят, что настоящий мужчина готов отдать свою жизнь за правду. Да, если бы это касалось его одного, но ему объяснили, что если он не подпишет документ, будет уничтожено все население деревни. Священник знал, что это были не пустые угрозы – и... подписал. Через пару недель нам прислали вырезку из одной европейской газеты. В ней ссылались на вышеназванный документ, как

на яркое доказательство того, что прежние сообщения были «отвратительной ложью армян». Свидетельство деревенского священника должно было быть тому ярким подтверждением!

Тем временем турки старались найти всё новые доказательства бунтарского нрава армян. В большую деревню вблизи Муша, в которой уже не оставалось мужчин, однажды был послан отряд солдат «для наведения порядка». Подобные «наводящие порядок» войска, состояли из призванных на военную службу солдат, которые дали взятки высокопоставленным офицерам, чтобы избежать отправки на фронт. Они могли бы и совсем откупиться от службы, но это были бы ненужные издержки. В качестве «стражей порядка» им представлялись разнообразные случаи и возможности пополнять свои карманы.

Когда они прибыли в деревню, им, конечно же, нужно было найти жильё. Женщины сразу же предоставили им свои дома, но сами в них не остались. Господам это не понравилось, они требовали присутствия женщин, там где они проживали. Когда солдаты попытались применить насилие, женщины стали защищаться палками и всем, что попадалось им под руку. В результате несколько солдат вернулось в Муш с донесением: «В деревне Ализерна⁴ произошёл бунт». Туда сразу же были посланы войска для «подавления мятежа».

За это время женщины и дети успели бежать, бросив ВСЁ свое имущество. Часть домов была сожжена, овцы и прочий скот достались солдатам и, таким образом они провели несколько «весёлых деньков».

В следующий раз усердие этих господ поставило их самих в глупое положение.

Построили небольшой временный мост через Евфрат. Дело было весной, когда шли проливные дожди. Как-то утром в городе начался страшный переполох, кто-то доложил, что ночью армяне взорвали мост! И теперь всем врачам и аптекарям было приказано ехать к реке, чтобы проверить и установить, каким именно «веществом» был взорван мост. Обстановка была такой накалённой, что казалось вот-вот начнется кровопролитие. Но после полудня всё вдруг затихло, стало спокойно. Мы находились в огромном напряжении, ожидая результатов расследования, которые уже всё равно невозможно было сохранить в тайне.

И вот, когда турки находились в сильном возбуждении от этого нового «доказательства» армянского бунтарского духа, среди них нашёлся разумный человек, который указал на то, что мост вовсе не был взорван, а просто смыт водой.

У армян был мудрый лидер, который использовал всё своё влияние и красноречие для того, чтобы их успокоить, одновременно поддержи-

вая в них силу духа и мужество. Даже среди турок он пользовался определённым уважением, они его даже побаивались, и было сделано много попыток, чтобы втайне его убить. Турки сами открыто говорили, что пока среди армян есть Папазян, они не смогут спровоцировать резню.

«Мы вырежем их, но они сами должны дать нам повод для начала резни», – говорили в турецком руководстве.

В тот год разразилась тяжелая эпидемия сыпного тифа, люди умирали как мухи. Мы с сестрой Бодил делали всё возможное для спасения людей, но когда это касалось армян, легче было передавать их в руки Божьи, чем человеческие.

Врачи скоро заметили разницу в ходе и исходе болезни в тех случаях, когда мы брали на себя заботу о больных. Слух о том, что «если миссионеры лечат больных и ухаживают за ними, то те выздоравливают», разнёсся по всей округе. Поэтому губернатор послал однажды за нами и изъявил своё желание – кто-нибудь из нас должен поехать в Фаркин, где его сестра, жена одного чиновника, болела тифом. Губернатор добавил, что «если вы не исполните моего желания, то и я не буду выполнять ваших». Он ясно намекал на то, что несколько раз, в особо тяжелых обстоятельствах, мы обращались к нему и просили за армян. И он помогал нам.

В то время женщине было очень опасно разъезжать в одиночку в глухой местности. Но мысль, что таким образом мы смогли бы послужить армянскому населению, не покидала нас, и мы решили, что кто-то из нас должен обязательно поехать. Бодиль, хорошая и опытная медсестра, отвечала за медицинское обслуживание в городе. Мне было легче отлучиться на какое-то время, так как воспитательницы сами могли совершенно спокойно справиться с работой в детском доме. Итак, мы решили, что поеду я. Я взяла с собой своего армянского слугу, чтобы иметь рядом надежного человека. Мы отправились в путь вместе с городским врачом, и нас сопровождал целый эскорт солдат. Но какой дорогой нам пришлось ехать!

Сначала нас настигла снежная буря, и мы чуть не замёрзли в горах. Только иногда мы находили следы дороги, несколько раз я повисала над пропастью. Через четыре дня пути мы добрались до деревни. Но если бы я знала, в какой дом мы приедем, вряд ли я решилась бы ехать.

Муж больной женщины, несмотря на то, что он был высокопоставленным чиновником, оказался неотесанным, грязным, необразованным магометанином в полном значении этого слова. Я вынуждена была принимать пищу из той же самой посуды, что он и его друзья. Сам по

⁴ Деревня в области Муш провинции Багеш (Битлис) Западной Армении.

себе этот факт уже был неприятным, но есть после того, как они трогали всю еду руками, я уже не могла. Мне пришлось ухаживать за его женой и их соседкой, женой жандармского офицера, день и ночь на протяжении более двух недель. Мне нужно было иногда поспать, но лечь где-нибудь в другой комнате ночью я не осмеливалась. Только рядом с больной я чувствовала себя в относительной безопасности. Если я отваживалась иногда подышать свежим воздухом, то могла сделать это только в обществе мужа больной, когда он выходил в сопровождении капитана, присутствие которого внушало мне также чувство некоторой защищённости.

С каждым днём чиновник становился всё назойливее и давал мне ясно понять, что о моем возвращении в Муш не может быть и речи. Меня охватил ужас, когда я заметила, что доктор был на его стороне! Я очень старалась не показывать своих опасений, но мне действительно было очень страшно.

Обе женщины были уже на пути к выздоровлению, и я начала тоскливо и настойчиво думать о возвращении домой. Мне пришлось выслушать много разговоров о ненависти к христианам. Туркам доставляло радость рассказывать друг другу о случаях насилия над армянами в разных районах страны. Однажды утром они приехали и рассказали о новых злодеяниях в соседней деревне. Это стало для меня последней каплей. Уставшая, измученная бессонными ночами, я начала плакать. Именно тогда вошёл доктор Ассаф. На его вопрос что случилось, я ответила, что устала. Но одна из женщин рассказала, что я была взволнована рассказом о том, что произошло с армянами.

Однажды вечером, дня через два после этого, я заметила в доме какое-то необычайное волнение. Среди мужчин царил большой переполох, но мне не хотели говорить, в чем дело. Поздно ночью пришёл доктор и сказал, что ему с капитаном предстоит отъезд следующим утром. С собой они собирались взять как можно больше солдат, сколько смогут. Для меня было само собой разумеющимся, что я поеду вместе с ними, но он не хотел даже слышать об этом. Он сказал, что очень торопится, ехать будет быстро, поэтому я должна ждать, когда подвернётся другой удобный случай.

Мрачная перспектива!

Я знала, что пропаду, если останусь здесь. Рано утром я позвала Микаеля, моего армянского слугу. Он сказал: «Не оставайся ни при каких обстоятельствах, соберись и приготовься к отъезду. Я попрошу солдат оседлать для нас лошаков. Так как мы приехали сюда вместе с доктором, ясное дело, что и возвращаться мы будем также вместе с ним».

Когда большая часть путешественников уже сидела в сёдлах, я попрощалась с хозяевами. Только чиновника не было видно – такова, видимо, была договоренность. Теперь надо было не отставать, у капитана и

доктора были хорошие лошади, у Микаеля и меня – пара несчастных мулов. Но я должна была доказать, что смогу поспеть за ними.

В первый вечер, когда мы устраивались на ночлег, подошли несколько мужчин и стали рассказывать о резне в Зейтуне и Ване. Я притворилась спящей, чтобы мое присутствие не помешало их рассказу. Было видно, что мои попутчики были очень возбуждены.

«А как в Муше?» – « Ну, в Муше пока спокойно...»

Было ужасно слышать, с каким наслаждением они рассказывали о своих преступлениях. Позже в дороге мы встречали разных людей, и некоторые предполагали, что, возможно, в течение двух-трех дней русские войдут в Муш.

Когда я, наконец-то, добралась до дома и была счастлива встретиться со своими, я сказала: «Теперь мы будем вместе жить или умирать – на то будет Божья воля».

Но пока нам дана была небольшая передышка.

* * *

Весной мы слышали о каких-то депортациях из разных местностей, но не знали, что это на самом деле означает, ведь у нас не было никакой связи с другими районами страны. Писать письма было невозможно. Какие-то отдельные сообщения всё-таки понемногу стали до нас доходить. Женщины, бежавшие из деревень, разорённых турецкими войсками, рассказывали об ужасных вещах. Много раз мы сидели с ними и просто плакали. Естественно, что мы старались помочь им чем могли. Часто я говорила своим девочкам: «Мы должны помогать, пока мы можем, скоро у нас не будет такой возможности». Мы предчувствовали, конечно, что и у нас скоро разразится катастрофа, но никто не предполагал, что будет страшная резня, спланированная и управляемая на самом высоком политическом уровне.

Во всех домах, где находились хоть какие-то ценности, люди закапывали своё имущество в землю. В то время не было никаких банков и все деньги хранили обычно дома. И мы в детском доме вырыли две глубокие ямы, положили туда ящики с зимней одеждой и байковыми одеялами. Самым большим и смысленным девочкам я объяснила, что если вдруг нужно будет бежать, то потом они смогут вернуться и забрать спрятанные вещи, чтобы не мёрзнуть.

Сможете ли вы понять, каково было нам в условиях изоляции, без всякой связи с внешним миром, видеть лишь смерть, приближавшуюся к нам в той или иной насильственной форме?!

Немецкий миссионерский комитет снабдил нас достаточными де-

нежными средствами на всякий случай, предполагая, что они могут пригодиться в беспокойные времена. У меня также постоянно был заготовлен резервный запас предметов первой необходимости, а все большие глиняные сосуды в подвале наполнены водой.

В то время военные успехи на кавказском фронте были переменчивы; боевые действия проходили иногда очень близко от нас. Высокопоставленные чиновники отослали свои семьи в Константинополь, для них самих всегда стояли оседланные кони, чтобы при необходимости они быстро могли сбежать. «Но, – говорили они, – все армяне должны быть изрублены пусть даже в самую последнюю минуту. Русские не найдут здесь ни одной оставшейся христианской собаки».

В начале войны мы, миссионеры, боялись прихода русских, думая, что они примут нас за немцев – ведь мы находились в распоряжении немецкой миссионерской службы. Но когда положение армян становилось всё невыносимее, мы забыли о собственной безопасности. Все мысли были только о спасении несчастного народа. Иногда по ночам, мы поднимались на крышу, чтобы попытаться услышать хоть какой-нибудь звук со стороны горы Нимрод. Когда военные сообщения были в пользу немцев, нас называли «братьями», но когда дела шли плохо, то, оказывается, тому причиной были «мы». Случалось и такое: когда я выходила на улицу, мне преграждала путь толпа мужчин-гурок: «Смотрите, это она виновата в нашем бедствии!» и начинали проклинать меня самыми грязными словами, на какие только способен грубый восточный мужчина. Я была благодарна тому, что не понимала всего, и мне не оставалось ничего другого, как только стоять не двигаясь и выслушивать их, пока они не прекратят ругаться и не освободят дорогу.

В начале июня 20 000 солдат и офицеров Константинопольской армии появились в Муше, и дороги к деревням были перекрыты. Часть армянского мужского населения уже раньше поняла, что их ждёт, и небольшими группами бежала в Россию через гору Сасун. Ведь во время предыдущей резни в первую очередь искали мужчин. Пекарей и мельников заставляли в течение нескольких недель работать не покладая рук, им не разрешалось даже уходить домой.

В то время смертельного страха большим утешением для меня было видеть так много истинно божьих созданий среди детей. Я сама удивлялась их духовному прозрению. «Детей наставляет Бог», – часто думала я. Вот один небольшой пример! Среди самых маленьких находилась одна малышка лет пяти, чьи родители были убиты в самом начале войны. Она обладала необычайно тонким восприятием всего духовного, но в то же время это была очень весёлая и жизнерадостная маленькая девчушка. Однажды она разыскала среди самых старших девочек «свою подругу» и упросила её почитать вслух седьмую главу из книги Откровения.

Ноеми, так звали старшую девочку, решила, что вряд ли Каран что-то сможет понять в этом тексте. «Я слышала, как одна девочка читала – это было так красиво!» Ноеми принесла свою Библию, и когда она начала читать последние строфы о великом множестве людей перед престолом Господа, Каран кивнула. Именно этого она и ждала. Выслушав до конца, Каран запрыгала от восхищения. «О, как красиво!» – воскликнула она. Милая маленькая Каран, лишь две недели спустя ты тоже присоединилась к этому сонму людей...

Этот случай с особой силой запечатлелся в моей памяти.

* * *

Как-то поздним субботним вечером начался сильный обстрел. Последняя группа армян попыталась бежать, но беглецов заметили. Ночью стрельба прекратилась, однако мы понимали, что это только начало того, что произойдёт в скором будущем. На следующий день ранним утром в детский дом пришли наш пастор и учителя со своими семьями, а также несколько близких друзей, в домах которых не осталось мужчин. Мне пришлось идти к губернатору и просить о защите нашего дома.

У губернатора царило дикое возбуждение. Казалось, сам он превратился в хищного зверя и сказал, что так нам и надо. Почему мы не уехали раньше? Весь армянский район города сровняют с землей. Я встретила там доктора Ассафа в полном военном снаряжении. В последнее время он часто приходил в детский дом пить чай и я подумала, что сейчас он замолвит доброе словечко за меня, но вместо этого я увидела его демонстративную враждебность. Почему – этого я не поняла. В тот день я ходила к губернатору два раза, но безрезультатно. Стояла самая жаркая летняя пора, середина июля, но когда я шла через город, у меня было ощущение странного мертвенного холода. Мне было по-настоящему жабко. Во всей этой суматохе заболела сыпным тифом моя подруга. К счастью, её дом находился наискосок от детского дома, но было очень трудно разрываться на части.

В воскресенье утром все руководство армян созвали к губернатору и объявили, что через три дня их будут выселять отсюда. Если захотят, они могут взять с собой свои семьи, или могут их оставить, но ВСЯ их собственность, движимое и недвижимое имущество, подлежит конфискации! Армяне поняли, что это означает смерть, решили не покидать своих домов и умереть вместе. В ту ночь никто не думал о сне.

В 5 часов утра сначала послышались несколько выстрелов, а потом загрохотали орудия. Началась оглушительная стрельба. Стреляли не только вооруженные солдаты, а все турки, даже подростки. Три дня и

ночи продолжалась эта непрерывная канонада. Нас отчасти спасало то, что наши дома находились в ряду турецких строений, но пушечные снаряды постоянно свистели над нашими головами. Турки стреляли не очень метко, и потому было больше оглушительного грохота, нежели настоящих повреждений. Грохота могло хватить на взятие крепости.

Ночью я находилась у больной сестры Бодиль. Когда неожиданно начался обстрел, я не успела перебежать в детский дом. Все обитатели должны были спрятаться в погребе для дров и не смогли бы услышать, если бы я колотила в ворота. Сознать это было ужасно трудно — душой я была с детьми. К счастью, они были не одни, с ними находилось много наших друзей.

Из наших окон мы могли видеть почти всё происходящее. Армяне не выходили из своих домов и вели себя очень тихо, и только, когда солдаты начали вторгаться в их дома, стали отчаянно защищаться как могли, до последнего. Многие женщины принимали яд, чтобы не попасть живыми в руки турок. На следующий день мы увидели солдат, ведущих группы раненых, окровавленных женщин и детей через город. Для того, видимо, чтобы поугагать, солдаты стреляли по ним. Это вызывало смех у турок. Когда кто-нибудь из раненых падал, всегда тут же находился какой-нибудь солдат, готовый нанести удар ружейным прикладом.

Никогда не забуду этого зрелища. И помочь им было невозможно! Мы не смели привлекать к себе внимание ради тех, кто нашёл прибежище в нашем доме.

Во второй половине следующего дня мы вдруг услышали, как ломают ворота детского дома. Я поспешила туда. У ворот стояли комендант, несколько офицеров и солдат и требовали, чтобы ихпустили. Они искали у нас «дезертиров». Я объяснила, что таковых в детском доме нет, но меня никто не слушал. Обыскали весь дом, каждый угол, каждый ящик. В конце концов забрали сельских учителей. Я обратила внимание коменданта на то, что их нельзя считать дезертирами, так как у них были официальные документы о том, что они освобождены от призыва. У меня создалось впечатление, что офицеры разошлись из-за того, что их старания были напрасны, и им нужна была хоть какая-то награда за труд. А то, что они заметили, как много людей находится в доме, означало для нас огромную опасность.

Я вышла, чтобы запереть за ними ворота, но это было трудно сделать, так как ворота были частично сломаны. Одна из женщин и девочка постарше вышли, чтобы помочь мне. В тот же момент просвистели две пули, выпущенные из окна доктора Ассафа, и попали в обеих моих помощниц. Я услышала, как позади меня кто-то упал. Обе они лежали на земле, женщина умерла мгновенно, девочка Ахавни была тяжело ранена. Опять началась сильная стрельба, но никто не решился выйти и

помочь мне внести Ахавни в дом. Одной мне было не справиться. Наконец, нам удалось это сделать.

Я сразу поняла, что девочка была ранена смертельно. Она тоже это чувствовала и очень трогательно со мной попрощалась. Казалось, что Господь к ней особенно милостив и позволил ей умереть в окружении друзей. Мы сидели на полу в погребе, единственном надёжном месте, в то время как дом содрогался от пушечного грохота. Ахавни очень страдала. «Почему Господь не приходит так долго?» — пожаловалась она к вечеру. У меня было такое чувство, что все мы будем скоро призваны, и я сказала ей: «Потерпи ещё немного, и мы все отправимся домой на небеса».

Позже вечером зашёл сосед сестры Бодил с просьбой немедленно к ней прийти. Я попросила передать, что не могу этого сделать, так как в детском доме произошли события, требующие моего присутствия. Через некоторое время он пришёл снова и сказал, что я должна идти, и что он не хочет больше рисковать своей жизнью, выходя на улицу из-за нас. Что мне оставалось делать? Сестра Бодил была больна, и ночью с ней могло что-нибудь случиться.

Ахавни скоро обретёт покой на небесах, остальных я тоже была вынуждена доверить Божьей воле, но оставлять их одних было очень тяжело.

Ночью турки начали поджигать дома. Несколько строений рядом с детским домом были уже охвачены огнём. Я сидела и молилась Богу, чтобы он забрал к себе Ахавни, если та ещё жива, чтобы она хотя бы избежала огня. Но как я могла спасти сестру Бодил? Вынести её я вряд ли смогла бы. На всякий случай я приготовила одежду, чтобы быстро её одеть. Пояса, в которые я зашила наши деньги, я надела на себя. Так я и просидела наготове несколько ночей.

Было очень жарко, если закрывались окна, но если их открывали, было невыносимо от запаха горящих трупов. То, что никто из нас не был застрелен в доме, казалось настоящим чудом. В нашем доме было несколько маленьких оконных проёмов под крышей, через которые соседи со своих крыш могли к нам заглядывать. Несколько раз, когда я проходила мимо этих окон, стреляли, и выстрелы были предназначены именно мне. Но попасть им не удалось — пули пролетали мимо. Я уже не думала ни о жизни, ни о смерти, но пока были живы те, кто нуждался в моей помощи, я хотела быть рядом с ними.

Комендант с большой группой солдат вернулся на четвёртый день и стал колотить в ворота детского дома. Я поспешила к ним. Он зачитал правительственное распоряжение о том, что все находящиеся в детском доме, включая учителей и пастора, должны быть переданы властям. Все армяне будут сосланы в Месопотамию. На мою мольбу оставить детей,

он любезно разъяснил мне, что этим я ничего хорошего не добьюсь для них. «Ибо, – сказал он, – как только все более или менее наладится, вы тоже должны будете покинуть эти места. И что же будет тогда с горсткой армянских детей, находящихся вдали от своего народа?» Всё же я настояла на том, чтобы он позволил мне сначала встретиться с губернатором, и он обещал подождать. Я указала ему на два трупa, лежащих там же, и сказала, что это дело рук доктора. Казалось, что коменданту и в самом деле было неловко за содеянное. Но доктор Ассаф, находившийся тут же, метался вокруг как фурия. Он вошёл за мной в дом, приставил ружьё к моей груди и пригрозил немедленно застрелить меня, если я не скажу, где прячу армян. Я попросила его не забывать и помнить, с кем он говорит. Он, конечно, мог застрелить меня, но это не прошло бы ему даром. Пару раз я заставляла его, когда он целился, готовясь выстрелить по нашим. Я сказала коменданту, что считаю его ответственным за действия доктора. Ведь это был немецкий дом.

* * *

Вместе с одной из учительниц я пошла просить губернатора. Это было нелегко. Никто точно не знал, где он находится, а известно было только то, что он руководит обстрелом с возвышенностей, окружающих город. Наконец, мы его разыскали. Я надеюсь, что мне никогда в жизни больше не придётся встречаться с таким человеком-дьяволом, каким был губернатор. Разговаривать с ним было невозможно. Но я встретила высокопоставленного офицера, невероятно любезного и учтнвого.

Он отнесся с пониманием к моему беспокойству. Сказал, что всё это очень печально, но дал слово чести офицера, что с оставшимися армянами ничего не случится. «Вы же не можете думать, что мы какие-то звери и просто убьём ни в чём не повинных женщин и детей (!). Все армяне поедут в запряженных быками повозках или на ослах в Месопотамию. Я бы посоветовал вам ехать туда же, как только в стране будет поспокойнее. Ведь вы наверняка будете нужны им и там», – сказал он. Когда такой человек клянётся своей честью и говорит таким языком, могла ли я заподозрить, что всё это только обман! Я попросила оставить хотя бы учительниц, поскольку знала, что им грозило больше опасностей, чем детям. Но он ответил, что я могу оставить у себя служанками только трёх девочек, а также слугу Микаеля.

Что мне оставалось делать? Нужно было уходить. Как нам вообще удалось проделать этот путь – идти до расположения губернатора, а потом обратно – было просто чудом. Иногда нам приходилось заползать в какой-нибудь угол, пока пули свистели вокруг нас. Но когда находишься в таком душевном напряжении, то становишься в какой-то степени безразличным к происходящему вокруг.

По возвращении домой, мы нашли коменданта в нетерпеливом раздражении от того, что ему пришлось так долго ждать. Я бы с радостью отдала свою жизнь, если бы она пошла кому-нибудь на пользу, но моя жизнь, на их взгляд, стоила не больше шальной пули. Сразу же был отдан приказ собираться. Я велела детям одеть еще одно платье, всем дали по узелку с едой, и – началось прощание. Не смею останавливаться на этом...

Я просила их помнить, что ничто не сможет вырвать их из отеческих рук Господа Бога. Во мне всё ещё теплилась слабая надежда на то, что когда-нибудь я снова увижу женщин и детей, если они смогут выдержать все муки дальней дороги. Но мы знали, что для мужчин никакой надежды не было. Все они шли навстречу смерти.

Когда мы обменивались прощальными поцелуями, мы шептали друг другу: «Встретимся скоро в доме Господнем». Пастор совершенно потерял самообладание, но учитель Маркар выглядел так, будто видел перед собой цель, а не страдания. Он взял на руки своего малыша, обнял жену и сказал с почти сияющей улыбкой: «Пошли, пока возможно, мы будем всегда идти вместе».

– А потом их не стало...

* * *

Те, кто остался в детском доме, находились в каком-то оцепенении, словно под действием наркоза.

В течение двух дней я была совершенно не в состоянии думать ясно, но ради сестры Бодил мне нужно было попытаться взять себя в руки. Стрельба немного утихла – теперь солдаты занялись мародёрством и грабежами. Когда им казалось, что они видят армянина, сразу же начиналась беспорядочная стрельба.

Через пару дней нас навестил наш булочник. Он был среди тех, кто в течение последних недель должен был работать на городские власти. От него мы услышали последние известия, которые прерывались всхлипываниями.

Он видел нашего пастора, учителя Маркара и аптекаря Рубена, когда их связанных вместе вели на расстрел. Один турок рассказывал нам через несколько дней, что их трупы все ещё лежат на том же самом месте.

Булочник рассказал также, что пекари и мельники, которым несколько недель не позволялось уходить домой, наконец, получили разрешение пойти и посмотреть, находятся ли их семьи в числе захваченных. Если да, то их обещали отпустить. Многие уже знали, что их семьи погибли, но, пользуясь возможностью, хотели спасти как можно больше людей. Среди женщин было много таких, чьи мужья были убиты, и теперь мель-

ники и пекари указывали на этих женщин как на своих жён, матерей, сестёр. Так эти мужчины обзавелись вдруг очень большими семьями. Остальные, около ста человек, были или похоронены заживо в больших ямах за городом, или загнаны в дома и сожжены. Среди них были и все наши... Казалось, что слушать дальше просто нет сил. В те дни я только и желала, чтобы какая-нибудь милосердная пуля попала в меня. Иногда я обнаруживала себя сидящей на полу, обхватив голову руками в ужасе, что схожу с ума.

Но булочник продолжал рассказывать. Он знал, что учительницы и одна из девочек постарше всё еще живы, но не знал где они находятся. Слышал только, что держат их в заключении по приказу властей. К кому я могла обратиться?!

Я воззвала к помощи Всевышнего. Позже на улице я увидела того капитана, за женой которого я ухаживала во время болезни. Я побежала вниз и попросила его войти в дом, чтобы поговорить с ним. Остаться на улице было невыносимо.

Ведь он был человеком, несмотря на то, что был магометанином, и я заметила, что ему было стыдно за свой народ. Он пообещал сразу же пойти к губернатору и потребовать освобождения молодых учительниц, а также посоветовал мне попозже самой сходить туда и пообещал нам немедленно прислать двух жандармов для охраны нашего дома.

Он сказал, что мне ни в коем случае нельзя одной выходить на улицу. Конечно, это было не так уж и опасно идти одной по этой длинной дороге к губернатору, но ведь меня легко могли принять за армянку. Что солдаты знают о нас?

Меня не интересовало, что будет лично со мной. Казалось, что я уже свела счёты с жизнью, но вопрос в том, смогу ли я сделать хоть что-то для оставшихся в живых?

Сестре Бодил я ничего не сказала ни об услышанном, ни о том, что должна уйти, чтобы не подавать ей заранее надежды, которая возможно не оправдается. Ведь у человека во время болезни остается меньше душевных сил. Но я предупредила наших девочек, чтобы они сообщили ей все через какое-то время, если я не вернусь.

По дороге я встретила капитана, который сообщил, что губернатор пообещал освободить учительниц. Это радостная новость подбодрила меня и придала мне силы и уверенности перед встречей с губернатором.

Но на этот раз губернатор так откровенно и отвратительно издевался, употребляя грязные непристойные выражения, что мне стало по-настоящему дурно, когда он подошёл и сел рядом со мной. Наконец, он пообещал прислать девушек ко мне домой. Я спросила, нельзя ли мне забрать их сразу же, чтобы больше не беспокоить его. Тогда он разозлился, и чтобы не подвергать риску возможный успех, мне пришлось притвориться, что верю его слову и вернуться домой одной.

Позднее, в тот же день пришёл полицейский и приказал мне следовать за ним. На мои расспросы отвечать он не захотел. Мы сразу же подумали, что снова замысливается что-то недоброе, но, повторив свои наказания домашним, я последовала за ним. На этот раз мне пришлось ходить с ним из одного полицейского управления в другое. Везде сидели турки и рассказывали о своих подвигах за прошедшие дни. Один жандарм хвастался, что был одним из тех, кто сжёт наших детей. Он рассказывал, как они развлекались тем, что стреляли в потайные окошки горящего дома. Естественно, что несчастные, находившиеся внутри, кричали от ужаса! Мои дети! Ведь я любила их, как своих собственных. И Грабион и её прелестных малышек – все они такие родные мне существа!...

* * *

Только потом я поняла, что была близка к цели – разыскать наших учительниц – но каждый раз нам говорили, что уже поздно. Это было пыткой. В конце концов меня все же привели в штаб. Все находившиеся там были офицерами высших чинов. Они были очень горды тем, что смогли уничтожить армян за такой короткий срок. Но признавались, что ожидали более сильного сопротивления и потому готовились к этому так серьезно.

Наконец, мне передали учительниц. Комендант сказал, что я должна благодарить именно его за то, что они остались в живых. Он подумал, что было бы жаль просто убить таких образованных девушек, пусть они лучше послужат украшением турецких домов!

Наше возвращение домой естественно вызвало радость, но это была радость, смешанная со слезами. Вернувшиеся подтвердили то, что я уже слышала о судьбе воспитанников нашего дома. Они слышали также, как доктор сказал, что намеревается уничтожить детский дом. Он страшно разозлился, когда однажды увидел как я оплакиваю армян, и задался целью предоставить мне больше таких возможностей.

Теперь он мог похвастаться, что собственноручно застрелил всех выдающихся армян. Одним из них был армянский епископ. Губернатор лично, под своё честное слово, гарантировал епископу надёжный эскорт, если тот прибудет в его дом для важных переговоров. По дороге епископ был застрелен доктором Ассафом...

Сестра Бодил стала постепенно выздоравливать, но я спрашивала себя в отчаянии, чем я могла бы помочь ей, чтобы она вновь обрела силы. То, что происходило вокруг, не могло придать больному человеку новых жизненных сил, а наоборот, способствовало упадку духа. Время от времени к нам заглядывали офицеры или чиновники. Было очевидно,

что им доставляет удовольствие видеть, как я страдаю от их рассказов.

Несколько армян смогли убежать в Сасун. Туда отправили солдат, когда турки закончили резню в Муше.

Народ в Сасуне всегда был храбрым, а бежавшие из Муша, потерявшие всё люди не собирались сдаваться живыми без сопротивления. Турки снова и снова посылали подкрепление. Против горсточки армян сражалась теперь тысяча турок, но, к счастью, они не смогли поднять пушки в горы. Комендант в Муше сказал как-то про армян: «Жаль, что они не в наших войсках». В конце концов, борьба с превосходящими силами противника оказалась слишком неравной, к тому же вскоре закончились запасы пищи. Все армяне, взрослые и дети, были безжалостно расстреляны. Даже для курдов это было слишком, они отказались стрелять в беззащитных женщин и детей. Это взяли на себя турки.

В тот день, когда пришло сообщение, что все армяне в Сасуне убиты до последнего человека, в Муше стояло ликование. Мне лично комендант сказал: «Теперь в стране не осталось ни одной христианской собаки, пора и вам уезжать отсюда. Больше иностранцам здесь делать нечего». Мне тоже уже очень хотелось уехать оттуда, так как я понимала, что нашим молодым девушкам грозит опасность.

В один из первых дней августа губернатор прислал за мной. Он заболел, его беспокоили сильные боли в сердце. (Меня это несколько не удивило после всех его злодеяний!) Он спросил, как скоро мы сможем собраться в путь.

Я ответила, что ему наверняка было известно о тяжелой болезни моей подруги и потому пока ещё не может быть и речи ни о каком отъезде. Губернатор объяснил, что хочет ехать в Харпут для лечения у американского врача-миссионера, но боится долгого путешествия. И потому он решил, что для нас это было бы самым удобным случаем ехать с ним одновременно, а я могла бы оказать ему помощь в дороге. Естественно, мы смогли бы взять с собой и всех наших подопечных.

Сначала сестра Бодил и слышать не хотела о путешествии. Но нам действительно представился случай, который вряд ли мог повториться, во всяком случае, это касалось учительниц и девочек. Мы сами не были в состоянии защищать их в дальнейшем от насилия.

Мы обсудили ситуацию. Молодые девушки, конечно же, очень желали уехать оттуда. Разумеется, сестре Бодил было очень трудно, так как она всё ещё была очень слаба, но ради наших армянских друзей мы собрались в дорогу. С собой мы могли взять немного. 10 августа мы покинули наш дом в Муше. Нам дали 10 солдат для сопровождения. Утром мы догнали группу губернатора, и о, ужас! — в ней мы увидели и доктора Ассафа.

Каким трудным оказалось это путешествие! Какой ужасной дорогой! Как много раз мы находились перед лицом опасности! Через горные

ущелья и болота под обстрелом вражеских пуль. Мне приходилось постоянно перемещаться из начала в конец нашего каравана, так как девушки не привыкли путешествовать, и случалось, что время от времени кто-то из них падал со своих мулов. Солдаты были озлоблены и не очень-то показывали желание помочь. Ведь эта поездка лишила их множества возможностей мародёрства и грабежа. Как-то раз я отстала от своих: губернатор был при смерти, и мне пришлось остаться с ним. Почти до следующего вечера я была разлучена с нашей группой, наедине с этим чудовищем-доктором, умирающим человеком и солдатами, которые всегда были настороже и только выжидали подходящего момента, подобно волкам. На мне было более 700 фунтов золотом, и это не придавало мне чувства безопасности. В эти два дня я испытала настоящий страх, но познала то же самое, что и библейский Даниил: «Бог послал своего ангела и заткнул пасть хищного зверя».

Доктор объявил мне, что было очень глупо с моей стороны надеяться, что нам удастся вывезти молодых девушек в Харпут. А так как я уже видела в дороге его попытки присвоить их себе — хотя, опасаясь губернатора, он действовал осторожно — то очень волновалась, пока не встретилась с ними вновь. У сестры Бодил была своя небольшая палатка, и как только мы остановились вечером на ночлег, она сразу же легла спать.

При ней всегда находилась её служанка. Мы, все остальные, с трудом поместились в другой маленькой палатке. Хорошо было и то, что восточные люди обладают благословенным сном, и поэтому я тоже смогла немного задремать, хотя назвать это сном было нельзя.

Ответственность держала меня в напряжении день и ночь, и если я смогла пережить все события тех десяти дней, то лишь благодаря особой милости Божьей. Мне дано было ровно столько сил, сколько нужно для того, чтобы выдержать каждый из этих дней.

В конце концов мы добрались до Мезере. Чувства, охватившие нас в объятиях друзей, были так сильны, что их невозможно описать словами. Те, кто работал в Мезере, тоже перенесли много испытаний, но все — таки не такие ужасы, как мы.

И конечно, они не были так сломлены и подавлены как мы.

Детские дома были переполнены, у миссионеров было много работы. Требовалось много мудрости и милосердия для того, чтобы уметь оказывать помощь, которую «оказывать было нельзя». Нужно было постоянно думать о том, чтобы эти 700-800 человек, находившихся в детских домах, не подвергались опасности.

Руководству миссионерского центра уже несколько раз было строго-настрого указано на то, что если мы возмём к себе хоть кого-то постороннего, то все детские дома будут закрыты.

Позднее той же осенью турки стали пытаться превратить оставшихся армян в мусульман. Неподчинившиеся платили за отказ своей жизнью. Тогда армяне пришли к немецким миссионерам и попросили отправить кого-нибудь из нас в Константинополь, чтобы рассказать другим народам о бедственном положении армян. Сначала им отказали. Слишком рискованным было бы трёхнедельное путешествие во времена, когда убивали всех «неверных».

Но армяне возвращались несколько раз. «Если вы действительно сострадаете нам, неужели никто даже не осмелится хотя бы попытаться?» – спрашивали они, не в силах поверить в то, что риск был одинаков как для них, так и для нас. Тогда я попросила пастора Эмана послать меня. Без меня могли обойтись, работы у меня было не так уж много. И я была совершенно уверена, что какая-нибудь пуля все равно рано или поздно настигнет меня, поэтому не имело значения когда и где это произойдёт.

Комитет миссионеров сначала отказал мне в моем ходатайстве. Потом миссионеры решили послать меня на собственный страх и риск и под свою ответственность, если подвернутся подходящие попутчики. И случилось чудо: два турецких чиновника собирались ехать со своими семьями в Константинополь. Когда брат Эман спросил одного из них, нельзя ли мне присоединиться к ним, тот ответил, что будет отвечать за меня, как за свою сестру. Брат Эман сказал что мне говорить, если я, к счастью, несмотря ни на что, доберусь до места назначения. Никаких материалов в письменном виде я брать с собой не решалась. Ни мои друзья, ни я не верили в то, что я доберусь до Константинополя.

Трудные путешествия я совершала и раньше, но это оказалось худшим. Турки сами боялись того, что их примут за переодетых армян. Казалось, что происходят постоянно какие-то сражения. Везде, где мы проезжали, лежали трупы людей, в основном женщин и детей. По дороге мы встречали толпы гонимых армян – они были в ужасном состоянии! Было такое ощущение, что всё человеческое стёрлось с их лиц. Смотреть на них было невыносимо. Много раз я благодарила Бога, пусть сквозь слёзы, за то, что нашим в Муше не пришлось испытать столь длительного страдания.

В нашей группе путешественников так же находился зять одного из чиновников. Это он задумал и руководил всеми пытками в Харпуте и Мезере. Он был так страшен, что от одного взгляда на него можно было прийти в ужас. А когда он напивался, то и вовсе становился опасен. Случалось, когда мы останавливались на ночлег, мне не всегда удавалось получить себе отдельную комнату. В таких случаях приходилось делить комнату с его семьёй, и тогда мне было страшно. Легко говорить, что нужно полагаться на Бога пока не угрожает опасность, но когда оказываешься полностью беззащитным перед врагом, каждый раз приходится заново учиться говорить: «Господи, ведь я принадлежу тебе, защити свою рабу».

И Господь исполняет своё обещание сохранить нас в мире.

После более чем трёхнедельной утомительной и трудной поездки я добралась до Константинополя. Но моим свидетельствам уделили не слишком много внимания – мир был занят «делами более важными», чем факт уничтожения небольшого трехмиллионного народа...

Когда, наконец, настало время подумать о своей собственной жизни, у меня появилось чувство подавленности. Мне необходимо было время, чтобы снова найти своё место в жизни. В течение двух-трёх лет после вышеописанных событий, мысль о том, что нужно жить дальше, была для меня почти невыносимой. До сих пор временами я мучаюсь сознанием того, что именно тогда я не пошла домой вместе со всеми и меня оставили здесь совсем одну.

Но я научилась понимать людей, которых захлестнули волны страданий. Я вижу их каждый день и понимаю, что они сломлены, растерзаны в клочья. У них не было таких возможностей, как у меня – передохнуть и обрести новые силы.

И когда сидишь и слушаешь их рассказы о многочисленных испытаниях, становится ясно, что на самом деле ведь все армяне были поставлены перед выбором: умереть или отречься от Христа, и что большинство из них смогло бы избежать ужасных страданий, если бы они захотели стать магометанами. Но они остались верны своему Богу той верностью, которую дала им их несокрушимая преданность.

И эта вера придавала им силы.

Сегодня армяне рассеяны по всему миру, народ в изгнании, без дома, без права на существование. А впереди – никакого просвета. Давайте же все вместе соберем разрозненные обломки и попытаемся спасти их, чтобы они не потерпели еще и кораблекрушения в своей вере, чтобы они продолжали сверкать драгоценными камнями в короне нашего небесного Царя.

Альма Юханссон
Салоники, сентябрь 1928 г.

Перевод со шведского Лауры Даун Минасян

ARMENISKT FLYKTINGSLIV

STOCKHOLM
KVINNLIKA MISSIONS ARBETARE

Альма Юханссон ЖИЗНЬ АРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ

Предисловие

Автор этой небольшой брошюры миссионерка Женского миссионерского движения¹ Альма Юханссон работает среди армянских беженцев в Греции. При помощи этой брошюры мы хотим рассказать отчасти о том неопишемом бедственном положении, в котором находятся беженцы, а также о той форме миссионерской деятельности по оказанию помощи, которую ведут две представительницы Женского миссионерского движения Альма Юханссон и Беатрис Йонссон в Салониках. Там наши сёстры пытаются выполнить деяния милосердного Самаритянина среди этого христианского народа-мученика. Тех, кто проникнется состраданием к тяжелым нуждам этого народа, просим распространить эту брошюрку, чтобы как можно больше людей узнали о бедственном положении армян и стали друзьями нашей армянской миссии.

Женское миссионерское движение

¹ Движение милосердия в скандинавских странах.

“ МАМА, У НАС НИКОГДА БОЛЬШЕ НЕ БУДЕТ СВОЕГО ДОМА?”

“Мама, у нас никогда больше не будет своего дома?” – как много раз задавался этот вопрос в течение 16-ти лет, с тех пор как армянский народ был изгнан из своих домов.

Бездомность этого народа началась с невыразимых страданий депортационных лет 1915 и 1916. Когда был заключен мир, многие надеялись на лучшие времена и пытались восстановить свои небольшие дома. Но очень скоро турки учинили катастрофу Смирны*, когда был сожжен целый город.

Вместе с тысячами греческих беженцев в Грецию было переброшено восемьдесят тысяч армян. (Цифры варьируются. Какой-либо достоверной статистики нет.) Половина из них смогли довольно быстро покинуть Грецию. Они нашли своё пристанище в Сирии, Франции, Египте, Америке. Но состояние оставшихся в Греции беженцев в течение первых лет было просто невообразимым. Нагота, голод и болезни унесли много жизней.

И если бы не интенсивная деятельность по оказанию помощи извне, особенно с американской стороны, то погибло бы еще несколько тысяч человек.

Армянские группы беженцев принимались в Греции преимущественно в Афинах и Салониках. Большая часть города Салоники лежала в то время в руинах после свирепствовавшего там страшного пожара. На опустошенных местах, повсюду вдоль разрушенных стен по всем углам армяне строили маленькие хижины, иногда целыми небольшими кварталами. Везде кто-то ползал, передвигался с трудом на четвереньках или плелся медленными шажками.

Большинство армян было направлено в барачные лагеря или казармы за городом, построенные во время войны для солдат.

С тех пор прошли годы, Салоники были отстроены заново, и строительство

* Резня мирных жителей, армян и греков, Смирны (Измира), осуществленная турецкой армией в сентябре 1922 года.

продолжается до сих пор. При этом хижины и кварталы бараков должны исчезнуть. По всей стране для греческих беженцев были построены деревни, куда всех и распределили.

Если сносили лачугу грека – беженца, то его уже ждал новоотстроенный дом или, по крайней мере, ему предоставлялось место для постройки дома. Но для армян всё было иначе. Даже если бы у них были деньги, то как чужестранцы они не обладали правом владения землей. Многие из них не могли даже подумать о возможности снимать жильё, даже если квартплата была не такой уж высокой. Куда им деваться?

Всего пару лет назад армяне могли строить свои хижины за городом на холме, но теперь это запрещено. Бедные люди, чьи хижины разрушают, становятся, таким образом, снова бездомными. Какой бы маленькой и жалкой ни была лачуга, она давала людям ощущение дома. Это было местом, где можно закрыть за собой дверь и жить своей собственной жизнью. Неужели теперь им снова предстоит переселяться в барачный лагерь, возвращаться к жизни в бараках?!

Большие трудности, связанные с такой жизнью, заключаются в том, что бараки находятся далеко за городом. Там нет никакой работы. А проделывать в любую погоду долгий путь, когда нет ни одежды, ни обуви – нелёгкое дело. Особенно по таким неопишимо ужасным дорогам, как здесь.

Прошло уже девять лет как армяне пользуются гостеприимством Греции, но то что в этой бедной стране им не очень рады и смотрят на них косо – понять можно. Мало работы, мало хлеба. Армяне трудолюбивы и находчивы в поисках заработка.

Они не просят милостыни, а право на работу. Их ценят как работников за усердие, на них можно положиться, но все чаще появляются постановления принимать на работу только греков. Уже год как армянину почти невозможно получить работу, если он сам не начал своего дела. Легко понять что это значит.

Многие из тех, для кого содержать свою семью было вопросом чести, сидят сейчас и голодают вместе с ней. Часто слышу я такие слова: “Мы понимаем, что ДОЛЖНЫ голодать, но дети этого не понимают и плачут, прося хлеба.” Невероятно, как они вообще выживают!

В этом году уже несколько раз случалось, что если кто-то умирал, соседи говорили: “Он умер не от воспаления лёгких или малярии, а от голода.”

Естественно, что у людей нет сил противостоять болезням. Больше всего распространены такие болезни как туберкулёз и малярия. А как же может быть иначе в барачных лагерях, где вся семья часто спит в одной постели!

Мы очень благодарны еврейскому врачу миссионеру доктору Голдштейну, который безвозмездно лечит наших тяжелобольных. Иначе не многие смогли бы попасть на прием к врачу. Хуже всего обстоят дела в тех случаях, когда больным требуется больничный уход, особенно, если это касается оперативного вмешательства. Мне нужно бегать, просить, умолять, чтобы кого-то положили в больницу. Иногда мне это удается, иногда нет. Я должна быть настойчивой.

Случалось, что тяжело больные люди, единственной надеждой которых на здоровье была операция, обращались ко мне, но мне не удавалось устроить их в больницу. За некоторыми больными я могу ухаживать и дома, но тогда мне нужно приложить все усилия, чтобы найти больше еды для больных. Многим семьям регулярно выдаются хлебные карточки. С этими карточками они идут к булочнику и получают определённое количество хлеба в неделю.

Может быть кому-то покажется, что это только призрение бедных. Да, все зависит от того, что мы имеем в виду под словом "только". Наша деятельность среди армян с самого начала была христианской благотворительностью и мы работали с любовью.

Без неё было бы невозможно находиться среди них. Кроме того, нам предоставляется много возможностей напомнить о словах любви Божьих, которые нельзя забывать. Как много раз самое маленькое выражение любви спасало мерцающий огонёк веры от угасания. И когда люди собираются к молитве, или я беседую с каждым из них по отдельности, то вижу их такими тихими и спокойными, вижу что они несомненно ХОТЕЛИ БЫ довериться Всевышнему, тогда благодарю я Бога за данную мне привилегию – приносить любовь к потерявшим надежду людям.

Уже несколько лет в деревнях Харалаус и Херманкеу недалеко от Салоники Женское миссионерское движение имеет школы, где дети получают также вкусный обед. Огромная радость видеть, как дети оживают и выглядят намного здоровее во время посещения школ. В школе Херманкеу у нас учится сейчас 103 ребёнка. "Какую вкусную еду ты готовишь!" – говорят дети кухарке. В восьми милях отсюда в Еникеу живёт небольшая, совершенно изолированная группа армян, в ужасающей нищете. Но просили они только об одном – дать школу их детям, так как понимали, что и они сами и их дети дичают в изоляции.

Самым большим их желанием было, чтобы детей воспитывали как христианских армян.

Сейчас, после долгих трудных переговоров с властями, мы смогли открыть школу и там. Они трогательно благодарны нам за это. И школа помогла им самим приободриться. Она разбудила их собственную потребность в духовной пище.

У нас есть также группа женщин, вышивающих прекрасные армянские

рукоделия. В течение двух лет работало около двухсот рукодельниц, но сейчас их не так много.

Потому что нам не удается продавать много рукоделий. Все вышивающие женщины являются кормилицами своих семей. Им нужно еще присматривать за домом и детьми, поэтому они шьют свои рукоделия на дому и приходят только раз в неделю, чтобы отдать готовое и забрать новую работу. Для того, чтобы рукоделием прокормить и содержать целую семью требуются, конечно же, и усердие, и умение работать днями, да и поздними ночами.

Каждый год мы получаем из Швеции несколько ящиков с поношенной одеждой.

Какое счастье эта одежда доставляет людям!

Сотни раз повторяли они, что если бы они не получали эту помощь, то не смогли бы выдержать всех испытаний. И не только одежда желанна и востребована, но даже и ящики. Ими латают дырявые стены, выкладывают полы и пр. Недавно одна семья вновь осталась без крова, когда снесли их лачугу. Благодаря особой любезности властей, семья получила разрешение на строительство хижины на холме, где жили греки.

Но строить-то было не из чего. Мужчина пришел и попросил несколько новополученных ящиков. Ему их дали, но разве такие стены обеспечивали семью теплом или чувством защищенности?

В настоящее время в Салониках находится шесть-семь тысяч армян.

Кроме Датской Миссии, работающей таким же образовательно-евангелическим образом, а также всемерной помощью бедным, мы – единственные, к кому могут обратиться армяне, когда нужда становится невыносимой. Удивительно, что в наши двери не стучится за помощью больше бедствующих.

Оставшиеся в живых люди, уцелевшие из целой нации, которая сотни лет была народом-страдальцем, погибают, вымирают физически и духовно. Сильных мира сего это не волнует.

Но до нас христиан доходит обращение самого Господа Бога: "Если кто-то совершил доброе деяние для кого-нибудь из моих наименьших, то совершил он это и для меня."

Альма Юханссон
Салоники, ноябрь 1931

Перевод со шведского Лауры Даун Минасян

ОТЧЕТ ОЧЕВИДЦА МИСС АЛЬМЫ ЮХАНССОН (ГЕРМАНСКОЙ МИССИОНЕРКИ)

Приложение 1*

АМЕРИКАНСКОЕ ПОСОЛЬСТВО
КОНСТАНТИНОПОЛЬ

612
9 НОЯБРЯ, 1915

Уважаемый госсекретарь
Вашингтон

Имею честь приложить сим перевод сообщения мисс Альмы Юханссон о жестокостях, совершенных против армян в Восточной Анатолии. Она шведка, но 13 лет была связана с Германской миссией в Муше. Ее сообщение сделано на немецком, но приложенная копия – английский перевод.

Я также прилагаю письмо от доктора Поста из Конии с переводом (номер 7), полученным от армянского комитета Дашнакцутюн. Я буду продолжать посылать вам эти сообщения без всяких комментариев, поскольку они говорят сами за себя.

Честь имею, Сэр
Ваш покорный слуга
[подпись] Моргентау

Приложения

- 1/ Сообщение мисс Альмы Юханссон
- 2/ Письмо др.Додда, октябрь 27, 1915;
- 3/ Отчет Дашнакцутюн, номер 7, октябрь 28, 1915 (в двух экземплярах)

К концу октября [1914 г.], когда началась турецкая война*, турецкие должностные лица начали забирать все, что требовалось им для войны, у армян. Их товары, их деньги – все было конфисковано. Позже каждый турок был волен заходить в армянский магазин и забирать то, что ему требовалось или что по его мнению,могло понадобиться. Возможно, только десятая часть всего была действительно для войны, остальное было грабежом. Необходимо было доставить провиант и т.д. на фронт, на границу с Кавказом. Для того, чтобы доставить необходимый груз, правительство послало около 300 армянских стариков, многие из которых были калеками, и мальчиков не старше 12 лет, нести поклажу, которая была в трех неделях пути из Муша до русской границы. Поскольку каждый армянин был лишен всего того, чем владел, эти бедные люди скоро умирали на дороге от голода и холода. Если из 300 армян 30-50 возвращалось, это было чудом, остальные или умирали от побоев, или погибали по причинам, указанным выше. Зима была очень сурова в Муше, жандармы были посланы для того, чтобы поднять высокие налоги, и поскольку армяне уже отдали все туркам и следовательно были не в силах заплатить эти огромные налоги, они забивались до смерти.

Армяне никогда не защищались, кроме тех случаев, когда видели что жандармы плохо обращаются с их женами и детьми: одна деревня была полностью сожжена из-за того, что несколько армян попыталось защитить свои семьи.

К середине апреля до нас дошли слухи, что в Ване большие волнения. Мы получали сообщения как от турок, так и от армян, и поскольку в общем они совпадали, было ясно, что в них содержится определенная

* Источник: NA/RG59/867.4016/226 по United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, стр 333-337.

* Источник: NA/RG59/867.4016/226 по United States official records on the Armenian Genocide 1915-1917, стр 333-337. Немецкий текст данного отчета см.: LC/HM(Sr.)/ Reel 22/457-474. Оригинал немецкого текста Юханссон не воспроизведен.

правда; а именно, что Правительство Турции издало указы о том, чтобы все армяне сдали свое оружие, на что армяне ответили отказом, заявив, что, возможно, будут в них нуждаться. Это стало причиной для настоящей резни. Все деревни, населенные армянами были сожжены. Турки теперь хвастались, что избавились от всех армян. Я сама слышала это от чиновников; они ликовали от мысли, что все армяне истреблены. Так прошла зима, каждый день происходили события одно ужаснее другого, которые невозможно даже представить. Потом мы услышали, что резня началась и в Битлисе. В Муше все было подготовлено для этого, когда русские пришли в Лис, находящийся в 14-16 часах от Муша. Это отвлекло внимание турок, и таким образом резня была на некоторое время отложена. Как только русские покинули Лис, все районы, где проживали армяне были разграблены и уничтожены. Это было в мае. В начале июня мы услышали, что все армянское население Битлиса было истреблено. Это было тогда, когда мы получили известие о том, что американский миссионер др. Кнэпп был ранен в доме армян, и что турецкое правительство отправило его в Диарбекир. На следующую же ночь в Диарбекире он скончался, и Правительство объявило причиной его смерти последствием переедания, чему, конечно, никто не поверил. Когда для резни никого не осталось в Битлисе, их внимание переключилось на Муш. До сих пор зверства осуществлялись, но не столь публично, сейчас они стали стрелять в людей безо всякой причины, убивали их избивая, поскольку получали от этого большое удовольствие. В самом Муше, большом городе, было около 25 000 армян; вокруг Муша есть 300 деревень, в каждой деревне около 500 домов и теперь там нет ни одного армянского мужчины, можно найти только несколько женщин.

В начале июля, в первую неделю месяца из Константинополя через Харпут в Муш пришли 20000 солдат с амуницией и 11 пушками и осадили Муш. На самом деле город был окружен уже с середины июня. В это время мутассариф велел нам, двум немецким миссионеркам покинуть город и уехать в Харпут. Мы попросили его позволить нам остаться, поскольку под нашей опекой были все сироты и больные, но он рассердился и пригрозил отправить нас силой, если мы не сделаем так как нам приказано. Поскольку мы обе заболели, нам было позволено остаться в Муше. Мне позволили взять с собой армян из нашего сиротского приюта, в случае если мы покинем Муш, но на вопрос о гарантиях безопасности, единственным ответом был: «Вы можете забрать их с собой, но будучи армянами, они могут и будут обезглавлены по дороге». 10 июля Муш несколько часов подвергался бомбардировке, они объявили, что причиной было то, что некоторые армяне пытались бежать. Я пошла к мутассарифу и попросила его защитить наш дом, а он ответил: «Так вам и надо за то что остались, вместо того чтобы уехать как было приказано.

Орудия здесь, чтобы покончить с Мушем. Найдите пристанище у турок». Это конечно было невозможно, поскольку мы не могли оставить наших подопечных. На следующий день был обнародован новый приказ, об изгнании армян и о том, что им давалось три дня на сборы. Они должны были зарегистрироваться в правительственном доме до отъезда. Их семьи могли остаться, но их имущество и деньги должны были быть конфискованы. Армяне не могли уйти, поскольку у них не было денег для того чтобы заплатить за дорогу, и они предпочли умереть в своих домах, чем разделить и принять мучительную смерть на дороге. Как отмечалось, им было дано три дня для того, чтобы уехать, но прошло всего два часа, как солдаты вломались в дома, арестовали всех и бросили в тюрьму. Пушки открыли огонь и, таким образом, мешали людям регистрироваться в правительственном здании. Мы были вынуждены скрыться в погребе в страхе, что наш сиротский приют сожгут.

Это было душераздирающее зрелище – слышать крики людей и детей, которые сгорали заживо в своих домах. Солдаты приходили в дикий восторг, слушая эти крики и когда люди, которые оказывались на улицах во время бомбардировки, падали замертво, солдаты просто смеялись над ними. Выживших посылали в Урфу (никого кроме больных женщин и детей). Я пошла к мутассерифу и попросила его проявить милосердие хотя бы к детям, но напрасно, он ответил, что армянские дети должны погибнуть вместе со своей нацией. Увели всех наших людей из нашей больницы и сиротского приюта, они оставили нам троих служанок. Таким образом Муш был сожжен зверским образом. Каждый офицер хвастался числом людей, которых он собственноручно убил, очистив Турцию от армянской расы. Мы отправились в Харберд; Харберд стал кладбищем армян, со всех сторон их приводили в Харберд хоронить. Здесь они ложились на землю, а собаки и ястребы рвали их тела. Всюду люди покрывали трупы слоем землей. В Харберде и Мезре люди подверглись ужасным истязаниям, выдергивали их брови, разрезали им грудь, выдергивали ногти, отрезали ноги или подковывали железными гвоздями как лошадей. Все это делалось ночью, а для того, чтобы люди не могли слышать крики и узнавать о пытках, вокруг тюрьмы стояли солдаты, били в барабаны и дули в трубы. Нет необходимости повторять, что много людей погибло от этих пыток. Солдаты тем временем кричали: «Пусть теперь ваш Христос поможет вам». Одного старого священника замучили настолько, выбивая признание, что тот, поверив, что боль закончится, и его оставят в покое, кричал в отчаянии «Мы – революционный народ». Он думал, что хоть теперь его мучения закончатся, но наоборот, солдаты сказали: «Чего еще нам надо? Мы услышали это из

его же уст». Вместо того, чтобы отбирать свои жертвы, как это делалось до сих пор, должностные лица подвергали пыткам всех, не щадя никого. В начале июля 2000 армянским солдатам было приказано отправиться в Алеппо на строительство дорог. Население Харберда было в ужасе, услышав это, и в городе началась паника. Вали позвал к себе германского миссионера, мистера Эмана и попросил его успокоить народ, повторяя снова и снова, что этим солдатам не будет нанесено никакого вреда. Мистер Эман поверил Вали и успокоил людей. Но только они уехали, как мы узнали, что все они были убиты и брошены в пропасть. Лишь некоторым удалось спастись, и от них мы получили известие. Было бесполезно жаловаться Вали, американский консул в Харберде жаловался несколько раз, но вали относился к нему самым позорным образом как к «пустому месту».

Через несколько дней еще 2000 армянских солдат были отправлены через Диарбекир, и для того, чтобы предотвратить их спасение, их морили голодом по дороге, чтобы лишить сил для побега. Курдам давали знать, что идут армяне, и жены курдов приходили с мясницкими ножами для того, чтобы помочь своим мужьям. В Мезре был открыт публичный дом для турок – и всех красивых армянских девушек и женщин привели туда. Ночью всех турок пускали туда свободно. Разрешение об исключении армян-протестантов или католиков из списков депортируемых доходило только после их депортации. Правительство стремилось заставить горстку оставшихся армян принять Магометанскую веру. Некоторые сделали это для того, чтобы спасти своих жен и детей от ужасных страданий, свидетелями которых они стали. Люди просили нас отправиться в Константинополь и добыть там хоть какую-нибудь гарантию безопасности для них. По дороге в Константинополь мы заметили только нескольких старых женщин. Невозможно было повстречать ни одной молодой девушки и женщины.

Еще в ноябре мы знали, что будет резня, Мутессариф Муша, который был самым близким другом Энвер паши, открыто заявлял, что они истребят армян в подходящий момент и уничтожат всю эту расу целиком; до прихода русских они намеревались сначала вырезать армян, а потом сражаться с русскими.

В начале апреля в присутствии майора Ланде и других высокопоставленных особ, таких как американские и германские консулы, Эركان Бей заявил об этом довольно открыто, а именно о намерении уничтожить армянскую расу. Все эти детали ясно показывают, что резня была запланирована.

Сейчас в стране очень опасно для всех миссионеров, должностные лица высказывают свою ненависть явно и часто говорят нам, что не видят необходимости в нашем присутствии.

В нескольких деревнях нищие женщины, нагие и больные, приходили просить подаяние и защиту. Нам не позволялось ничего давать им, нам не позволялось брать их с собой, фактически нам было запрещено делать для них что-либо, и они умирали на улице. Неужели разрешение на помощь этим людям должно быть получено от властей? Нам был невыносим вид этих бедных людей, что будет с теми, кто прошел сквозь все это?

Эта история написана кровью. Два пожилых миссионера и юная леди (американцы) были высланы из Мардина в сопровождении жандармов, с ними обращались как с осужденными, и отправили в Сивас. Мне кажется, что подобное путешествие в нынешних обстоятельствах является страшной пыткой для пожилых миссионеров.

ОТЧЕТ МИСС АЛЬМЫ ЮХАНССОН

Перевод

Приложение 2*

АМЕРИКАНСКОЕ ПОСОЛЬСТВО
КОНСТАНТИНОПОЛЬ

643

17 НОЯБРЯ, 1915

Уважаемый госсекретарь
Вашингтон

Сэр:

Относительно моей депеши но.612 из 10-го пакета: я имею честь приложить перевод второго сообщения мисс Альмы Юхансон, шведской дамы, связанной с Германской миссией в Муше, относительно совершенных против армян жестокостей, очевидцем которых она была.

Имею честь быть, Сэр
Вашим покорным слугой

Приложения

Как отмечалось в двух экземплярах

Когда кто-то впервые слышит об ужасных злодеяниях, совершенных в последние месяцы против армян, верит с трудом в правдивость этих сообщений, и затем невольно задает вопрос: «Что было причиной всего этого?»

Мы – те, кто находился в местах событий, видели шаг за шагом развитие этой проблемы. С самого начала первой мобилизации турки начали систематическое ограбление армян; они не только брали вещи, необходимые для войны, но также все, что представляло какую-либо ценность. Те армяне, у которых были какие-то деньги, смогли кое-что спасти с помощью взятки мудирам (губернаторам городов), для которых, конечно, деньги были самой желанной вещью (я говорю только о тех провинциях, в которых я жила и о событиях, свидетелем которых была лично). Всех, кто был призывного возраста, забирали в армию, и тех, кто не мог заплатить за свое освобождение, включая слепых, хромых и больных, всех военные власти забрали на службу. С другой стороны, очень сильные и здоровые турки были освобождены с помощью взятки или влиятельных знакомых. Другие турки записывались у правительственных чиновников в жандармы для того, чтобы получить неограниченную возможность грабить христианское население; те турки, которые уже вступили в армию, надеялись получить возможность для грабежа. Никто не вступал [в армию] с целью служения отечеству. Богатые турки и курды, не имевшие не малейших военных знаний, становились офицерами.

В начале войны продовольствие для армии, которое нужно было перевезти из внутренних областей на русский фронт, переносилось на спинах людей. Кто должен был делать это? Конечно, армяне. Таким образом, все армяне, кроме самых старых и мальчиков и тех, кто заплатил

* Источник: NA/RG59/867.4016/241 по United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917, Reading, 2004, стр 361-368.

* Источник: NA/RG59/867.4016/241 по United States official records on the Armenian Genocide, 1915-1917, Reading, 2004, стр 361-368. Оригинал немецкого текста данного отчета см.: LC/PHM/Reel 22/457-474.

за свое освобождение, использовались для этой цели. Были призваны также курды, но те всегда убегали.

Зима в провинции Муш-Битлис-Эрзрум очень жестокая и длинная; и это стало причиной смерти бесчисленного количества армян, которые нагими и голодными умирали на дорогах; те же из них, у кого были деньги на покупку хлеба, были грабились сопровождавшими их жандармами.

Если человек был истощен и не мог больше идти, он жестоко избивался жандармами до тех пор пока не делал попытки продолжить свой марш или не падал на землю мертвым. Затем один из его несчастных друзей снимал с мертвого одежду и использовал для собственной защиты от холода. Если хотя бы одна треть или четверть из отправленных групп возвращалась, это было очень неплохо. Вряд ли кто-то посчитает проступком, если при данных обстоятельствах человек, имеющий возможность бежать, сбежит.

Затем была объявлена Священная война, и мы все поняли, что судьба народа была предрешена. Высокопоставленные лица и священнослужители произносили искрометные речи про то, что все христиане должны быть вырезаны.

Вали Битлиса и мутассериф Муша (последний был одним из ближайших друзей Энвера паши) официально заявили в конце ноября, что они ждут только повода, и как только он появится, резня начнется по всей стране и никому не будет пощады.

Турки часто говорили, что до прихода русских они вырежут всех христиан; затем пусть русские придут.

В начале апреля Эركان бей, адъютант майора Ланджа, публично заявил: "Мы должны уничтожить армянскую расу".

Что сдерживало турок от резни, так это понимание того, что армяне сегодня не так беспомощны, как во время предыдущих погромов, поскольку большинство из них владело разными видами оружия, и турки признавали, что сражения с армянами, как правило, ни к чему хорошему не приводили. Я должна сказать, что армяне покупали оружие; и то обвинение, что оружие армянам передавали русские – неправда.

До сих пор ситуация ухудшалась, и с каждым днем становилась все более неприемлимой. Поскольку правительство дало знать, что те, кто отказывается передавать солдатам что-либо, будет очень сильно наказан, солдаты стали свободно совершать настолько жестокие преступления в деревнях, что описание этих зверств будет очень длинным и печальным рассказом.

Изредка случалось, что армяне восставали, и это только в тех случаях, когда они хотели защитить своих жен от турок, и неизменно результатом подобного сопротивления было то, что деревни частично или полностью сжигались и подвергались разграблению.

К началу апреля мы услышали о волнениях в Ване. Мы получили сообщения от армянских, а также от турецких источников о причинах этих волнений, разные сообщения совпадали во всем, за исключением того, что армяне объявляли, что число жертв доходило до нескольких тысяч, в то время как турецкие офицеры хвалились в своих сообщениях, что они уничтожили там всех армян.

Согласно сообщениям, стало ясно, что Правительство приказало всем армянам сложить оружие. Туркам же, вплоть до детей, всем позволено было иметь оружие. Армяне не захотели сдавать оружие. Правительство отправило туда войска и произошло столкновение. Затем правительство отдало приказ о тотальном уничтожении населения многих деревень. Через несколько недель пришли русские. Группа курдов была отправлена сражаться против русских, но они все присоединились к русским. Эти курды нападали на турок так же, как последние делали это с армянами, и это привело к настоящей резне. Когда правительство поняло, что не может больше сохранить город, оно отдало приказ сжечь его. Те турки, у кого была возможность бежать, сделали это; многие из них пришли в Муш и рассказали нам все это. Они признавали, что курды поступили с ними так же, как они поступали с христианами, но добавляли, что курды с ними поступили так несмотря на то, что принадлежали к той же вере, что и турки.

Резня распространилась до Булануча, Лиса, Аклата и также на часть вилайета Битлис. В первые дни мая все были готовы к резне в Муше; мы слышали всюду от турок, что армяне выжили только в Муше. В то время русские подошли к Лису, и это на время спасло Муш, внимание турок было привлечено к действиям русских.

Правительство теперь начало отправлять группы армян, нагруженных провизией на фронт, и когда они приходили туда, они все предавались смерти. Иногда одному или двум удавалось сбежать и они возвращались назад и рассказывали нам, почему их товарищи больше не вернутся назад.

К концу июня 20000 солдат подошли к Мушу с 11 орудиями и большим количеством боеприпасов. Город был осажден, и все ясно указывало на то, что начало погромов было лишь вопросом времени. В течение этих недель некоторые получили возможность убежать в Сасун.

Затем мутессариф приказал нам (двум сестрам) уехать в Мамурет уль-Азиз. Мы умоляли его позволить нам остаться тут, поскольку наша работа была в Муше, но он страшно рассердился и пригрозил отправить нас силой. Однако наши друзья предостерегли нас от отъезда, поскольку у турок были злые намерения по отношению к нам. Мутесерриф позволил нам взять с собой наших работников. Когда я спросила его, есть ли какая-

нибудь опасность в дороге, он ответил: «С вами ничего не случится; они отрезают головы только у армян».

Поскольку мы обе заболели, дата нашей отправки была перенесена на 10 августа. Позже, вечером, они начали стрелять; это длилось несколько часов. Оказалось, что некоторые армяне попытались бежать в горы и войти в контакт с организаторами сопротивления. Стрельба прекратилась, но на следующее утро мы увидели, что весь город вооружен.

Я пошла прямо к мутессарифу и попросила его защитить наши дома. Он был ужасно зол и сказал, что мы заслужили это, поскольку не уехали вовремя. Он сказал, что армяне сейчас должны быть высланы; если они уедут – хорошо, если нет – весь город будет разрушен и его сровняют с землей; и таким образом защитить нас от орудий будет невозможно. Он предложил нам, однако, переместиться в турецкий квартал, где опасность пальбы была меньше. Турки, которые жили рядом с армянами, давно оставили свои дома.

Что нам оставалось делать? Моя коллега, сестра Бодил Бьёрн лежала в постели с тифом. В полдень я вышла еще раз просить помощи у людей, чтобы привезти повозку быков для сестры Бодил. Мутессариф в тот момент был со старейшинами армян города и говорил им, что все население должно выехать в течение трех дней; что если они пожелают, могут оставить своих женщин тут, но все чем они владеют, независимо от того взяли с собой или оставили тут, будет принадлежать Правительству. Только богатые люди согласились уехать. Они думали, что при помощи денег смогут сохранить хотя бы жизнь. Мутессариф теперь сказал мне, что мы можем оставаться там, где были. Они дали армянам три дня времени, но прошло всего два или три часа, когда жандармы и солдаты силой вломилась в дома и захватили их. Несколько женщин и детей пришли в приют, чтобы получить пристанище. Те армяне, которые были еще в городе, заявили, что поскольку правительство решило отобрать все их имущество, это означает разорение и смерть, следовательно, они хотят умереть все вместе в своих домах.

В понедельник, 12 августа, рано утром когда некоторые солдаты захотели силой войти в дома, армяне несколько раз выстрелили, чтобы защитить себя и, сразу после этого прогремела пушка. Кроме 2000 солдат в Муше, каждый турок был вооружен и участвовал в резне – хотя бы в стрельбе. Армяне отстреливались из своих домов только в случаях, когда солдаты пытались вломиться в дом силой, и в этих домах были только мужчины.

Не хочу описывать Вам осаду. Мы часто не знали где прятаться, со всех сторон соседи могли стрелять в наши окна; ночью было еще хуже. Большая няня и я легли на пол, для того, чтобы избежать выстрелов. Стены приюта были разрушены пушечными выстрелами. Я была вы-

нуждена оставить сирот совсем одних, так как моя коллега была больна. К вечеру этого дня внешние ворота нашего приюта были разбиты. Я спустилась вниз и спросила, чего они хотят. Командир, Исмаил Бей потребовал, чтобы я открыла дом, поскольку они ищут беглецов. Я уверила его, что у нас нет никаких беглецов. (Было только несколько учителей из нашей деревни, которые пришли к нам прошлым вечером, и кто не осмеливался выходить на улицу, когда начиналась стрельба. А кто бы осмелился? Я не считала их беглецами).

Командир настаивал, чтобы я позволила им войти внутрь, так как в противном случае они сломают также главную дверь. Не имея другого выбора, я открыла дверь и позволила им войти. Они обыскали весь дом, открыли каждую полку. Они забрали с собой деревенских учителей; нас уверили, что с ними ничего не случится. Перед тем как уйти, они, однако застрелили одну женщину и девушку. На третий день несколько солдат и людей вернулись; можно было подумать, что они ищут какого-то таинственного врага. Они вернулись с приказом правительства о том, что мы должны отдать им всех наших людей из дома, взрослых и детей. Все мои просьбы и мольбы были напрасны, они дали нам слово чести, что те будут отправлены в Урфу со всеми удобствами. Затем я пошла к мутессарифу. Он командовал орудием. Он даже не выслушал меня; он превратился в совершенное чудовище. Когда я попросила его сохранить хотя бы детей, он ответил: «Ты не должна ожидать, что армянские дети останутся с магометанами; они должны уйти вместе со своей нацией». Нам было позволено взять только трех детей в качестве слуг.

Я не могу пересказывать, как я добралась до своего дома и как успела застать бедных людей, которых уводили оттуда без ничего; им не было позволено взять с собой даже пять пара [монет]. Я боялась, что они погибнут на дороге от болезней и голода, но никогда не думала, что они будут убиты так скоро. Я знала, что у мужчин пути к спасению нет.

Это было в полдень, когда я получила первые ужасные сообщения, но я не поверила им полностью. Несколько мельников и пекарей, в чьей службе нуждалось Правительство, остались и узнавали новости первыми. Мужчины были связаны вместе и расстреляны за городом. Женщины и дети были отправлены в соседние деревни, помещены в домах по сотне и, или сожжены заживо, или брошены в реку. (Поскольку наши здания были в центральных кварталах города, мы могли получать новости довольно быстро). Кроме того, можно было видеть проходящих женщин и детей, окровавленных и скорбящих,... Кто может описать подобные картины? Добавьте ко всему этому вид горящих домов и запах множества обгорелых трупов.

В течение недели все было практически закончено. Офицеры хвалились своей храбростью, тем, что им удалось уничтожить всю армянскую расу. Через три недели, когда мы покидали Муш, деревни еще горели. Ни в городе, ни в деревнях ничего, что принадлежало армянам ни осталось.

Только в Муше было 25000 армян. Кроме этого, Муш имел 300 сел с большим армянским населением.

Мы уехали в Мезре, как только сестра Бодиль достаточно выздоровела. Солдаты, которые сопровождали нас, с большой гордостью показывали нам, где, как и сколько женщин и детей они убили.

Мы очень обрадовались, увидев по приезде в Харберт, что приюты были полны. Это, однако, все, что можно сказать. Мамурет-аль-Азиз стал кладбищем всех армян; армяне из разных вилайетов отправлялись сюда и те, кто не умирал по дороге, приходили сюда только для того чтобы найти свою могилу.

Другим ужасным явлением в Мамурет-аль-Азиз были пытки, которым люди подвергались в течении двух месяцев; и в основном так жестоко поступали с семьями высокого положения. Руки, ноги и грудь пригвождались к дереву, ногти на пальцах и ногах вырывались, ноги подковывались, как у лошадей; некоторые подвешивались за ноги вниз головой в клозет. О! Как хотелось бы, чтобы все это было неправдой! Для того, чтобы люди снаружи не могли слышать криков агонии этих несчастных жертв, вокруг тюрьмы, где эти зверства совершались, стояли люди с рабанами и дудками.

1-го июля первые 2000 были отправлены из Харпуга. Это были солдаты, и ходили слухи, что они будут строить дороги. Люди были испуганы. В это время Вали позвал германского миссионера мистера Эмана и попросил его успокоить народ; он очень сожалел, что возникли подобные страхи и т.д. и т.п. Они были все убиты за горой всего через день. Они были связаны вместе, и когда курды и солдаты начали стрелять по ним, в темноте некоторым удалось спастись. На следующий день другие 2000 были отправлены по направлению к Диарбекиру. Среди этих депортированных было несколько из наших сирот (мальчиков), которые работали на правительство круглый год. Даже жены курдов приходили со своими ножами и убивали армян. Некоторым из них удалось сбежать. Когда правительство прослышало, что некоторым армянам удалось спастись, депортированных оставили без еды на два дня, для того, чтобы они ослабели и не были в состоянии бежать.

5 июля 6000 семей из высшего общества (некоторым женщинам и детям из этих семей удалось добраться до Урфы) были депортированы. 6 июля – 1300. Затем все армяне-католики вместе со своим архиепископом были убиты в долине Голджик.

До сих пор еще оставалось несколько торговцев, в ком нуждалось

правительство, и поэтому те не были депортированы; теперь они также были вынуждены отправиться на смерть.

Наступал праздник Байрам, когда американский консул вместе с мр. Эманом и неким австрийцем пришли к Вали и попросили его телеграфировать в Константинополь с просьбой о милосердии к оставшимся армянам. Тот согласился на это. Договорились, что текст будет составлен полицмейстером. Последний настаивал на том, чтобы в телеграмме были следующие слова: «Все виновные отправлены» и т.д. и т.п., таким образом он хотел представить эти тысячи и тысячи депортируемых людей «виновными», хотя в реальности они были абсолютно невинны. Сразу после этого господа сказали, что предпочтут, чтобы оставшиеся армяне тоже погибли, нежели фальсифицировать истину.

Когда пала Варшава, это событие было отпраздновано депортацией всех инвалидов и калек.

В это время выжившие женщины и дети начали возвращаться из регионов Кеги, Ерзрума, Эрзинджана, Самсуна, Трапезунда и др. Истории, рассказанные ими, невозможно пересказать. Женщины предпочли бы сразу быть убитыми, чем подвергнуться столь ужасным испытаниям. В Харберде почти каждый турок взял себе армянскую женщину.

Поскольку все жители были уже высланы, был получен приказ, освобождающий протестантов и католиков от депортации. Те люди, которым удалось спрятаться, стали снова показываться. Должностные лица работали теперь со рвением над тем, чтобы заставить армян принять мусульманство. Армян заставляли подписывать петиции с прошениями стать мусульманами, те же делали это ради своих жен и детей.

По дороге в Константинополь мы встречали караваны, состоящие из женщин и детей; однако ни одной молодой женщины или девушки среди них не было видно. Другие подвергались жестокому обращению до самой смерти.

Это пробуждение ислама. Они осуществили свой план с дьявольской находчивостью. Очень часто можно было услышать: «Пусть теперь ваш Христос спасет вас» и т.д. и т.п. Нередко армяне распинались в деревнях.

Они говорят: «Германия приказала нам все это; мы вряд ли могли противостоять этому, мы не можем это сделать; мы не можем быть в плохих отношениях с Германией».

Только несколько тысяч армян осталось в живых, и мы должны позаботиться о них. Мы не должны брать на себя позор того, что позволили целой нации уничтожиться. Мы не можем называть их больше нацией, это остатки нации.

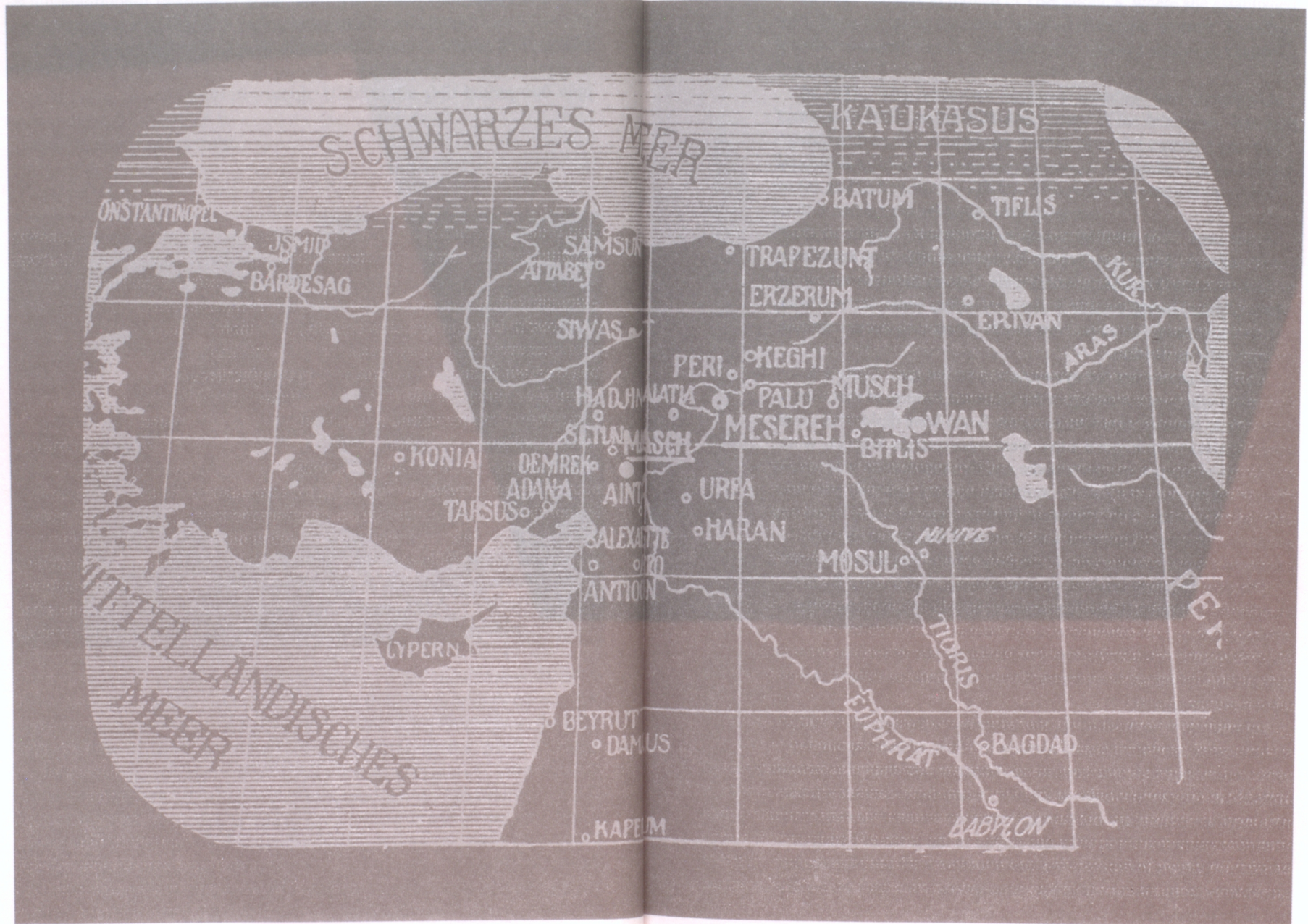
Пусть Господь смилостивится над ними.

բովանդակություն
preface
содержание

Նախաբան	6
Ախարյալ ժողովուրդ	9
Հայ գաղթականների կյանքը	35
Հավելված 1	40
Հավելված 2	46
Preface	58
A People in Exile	61
The Life of Armenian Refugees	81
Enclosure 1	86
Enclosure 2	92
Предисловие	102
Народ в изгнании	104
Жизнь армянских беженцев	127
Приложение 1	132
Приложение 2	138

Ըվեղ միսիոներուհիները Սալոնիկում (Ալմա Յոհանսոնը՝ աջից)
Swedish missionaries in Thessalonica (Alma Johansson on the right)
Шведские миссионерки в Салониках (Альма Юханссон справа)

Three young girls in the 1920s. The girl in the middle is wearing a 'flapper' dress.

A group of young girls in the 1920s. The girl on the right is wearing a 'flapper' hat.